
Novitates Theriologicae

Pars 5 • 2005

Bulletin of the Ukrainian Theriological Society

Бюлетень Українського Теріологічного Товариства

<http://terioshkola.org.ua/ua/novitates.htm>

Ссавці відкритих просторів

Mammals of open areas

Матеріали
VIII Теріологічної школи
у заповіднику Провальський
степ

Proceedings
of the 8th Theriological School
in the Provalsky Steppe Reserve

Київ • Луганськ • 2005

Ссавці відкритих просторів. За редакцією І. Загороднюка; Українське теріологічне товариство НАН України. — Київ, Луганськ, 2005. — 96 с. — (Серія: *Novitates Theriologicae. Pars 5*).

Mammals of Open Areas. Edited by I. Zagorodniuk; Ukrainian Theriological Society Kyiv, Luhansk, 2005. 96 pp. (Series: *Novitates Theriologicae. Pars 5*).

П'ятий випуск Бюлетеню «Теріологічні новини» (*Novitates Theriologicae*) присвячено матеріалам VIII Теріологічної школи-семінару, що проходила у травні 2001 р. на базі заповідника Провальський степ. У випуску вміщено базові документи школи — від програми та опису заповідника і його теріофауни до звітів окремих робочих груп, загального звіту, резолюції, ухвалених документів та списку учасників. Окремим великим розділом вміщено матеріали доповідей учасників семінару — 18 наукових публікацій різного жанру, від тез доповідей до статей. Загалом у цьому випуску бюлетеню вміщено 36 повідомлень, які згруповано у три основні розділи: 1) офіційні матеріали 8-ї Теріошколи, 2) матеріали доповідей на 8-й Теріошколі, 3) хроніка та інформація. У останньому розділі вміщено положення про три дослідницькі групи товариства — групу HELP, групу УЦОК та групу GLIS.

The fifth issue of the bulletin *Novitates Theriologicae* is devoted to the proceedings of the 8th Theriological School-Workshop, which was held in May 2001 in the Provalsky Steppe Reserve. The issue contains the main documents of the School such as the program, description of the reserve and its mammal fauna, reports of separate workgroups, general report, resolution, accepted documents, and the list of participants. A separate large chapter presents the proceedings of the conference including 18 scientific reports of several genre from abstracts of oral presentations to research articles. In total, the bulletin contains 36 contributions grouped into three chapters: 1) official materials of the 8th Theriological School, 2) proceedings of the 8th Theriological Scholl, and 3) chronicle and information. The last chapter also contains regulations on three research groups of the Theriological Society such as HELP, UCEBA, and GLIS.

редколегія випуску

Ігор Загороднюк (гол. ред., Київ), Андрій-Тарас Башта (Львів), Лена Годлевська (Київ), Олександр Киселюк (Яремче), Олександр Кондратенко (Луганськ), Ярослав Петрушенко (Київ), Василь Покин'ячереда (Рахів), Зоя Селюніна (Гола Пристань), Володимир Тищенко (Київ), Віталій Форощук (Луганськ).

Випуск підготовлено за ініціативою Ради Теріологічної школи при Українському теріологічному товаристві НАН України; його препринти ухвалено Радою УТТ 11.12.2001 р.; фінальну версію ухвалено на 12 Теріологічній школі-семінарі 29.11.2005 р. в Луганську. Упорядники: О. Кондратенко та І. Загороднюк.

© Українське теріологічне товариство НАН України, 2005

© І. Загороднюк, 2005: редагування, верстка

Novitates Theriologicae

Pars 5 • 2005

Bulletin of the Ukrainian Theriological Society
Бюлетень Українського Теріологічного Товариства
<http://terioshkola.org.ua/ua/novitates.htm>

ЗМІСТ

Ссавці відкритих просторів: від карпатських полонин до донських степів (передмова редактора)	5
---	---

Частина 1. Офіційні матеріали VIII Теріошколи

Кондратенко О., Загороднюк І. Інформація про VIII Міжнародну теріологічну школу-семінар «Ссавці відкритих просторів» і програма школи	7–8
Кондратенко А., Мороз В. Общая характеристика, история исследований и фауна млекопитающих Провальской степи	9–13
Кондратенко О. Огляд доповідей про теріофауну загалом і макротеріофауну	14
Загороднюк І. Хіроптерологічні дослідження та «Ніч кажанів 2001»	15–16
Киселюк О. Огляд доповідей про дрібних ссавців на VIII Теріошколі	17–18
Дикий І. Огляд доповідей на секції «Хижі ссавці» VIII Теріошколи	19–20

Частина 2. Матеріали доповідей на VIII Теріошколі

Загороднюк І. Ссавці у складі степового фауністичного ядра	22–24
Волох А. Про зміни списку видів ссавців, що охороняються в Україні	25–27
Киселюк О. Особливості угруповань дрібних ссавців високогірних лук Східних Карпат	28–30
Ружіленко Н. Мишоподібні гризуни і землерийки відкритих ділянок Канівського природного заповідника	31–32
Димань Т., Глазко В. Поліморфізм різних типів молекулярно-генетичних маркерів у деяких представників Ungulata	33–34
Костенко С., Глазко Т., Бунтова О. Цитогенетичний аналіз мишоподібних гризунів при біоіндикації забруднених територій	35–36

Загороднюк І., Кондратенко О. Огляд поширення <i>Mus spicilegus</i> у Донецько-Донських степах	37–38
Кондратенко А., Форошук В. О методах исследования микротериофауны с использованием ловчих систем	39–40
Зоря А., Ткач Г., Наглов В. Питание ушастой совы (<i>Asio otus</i> L.) на юго-востоке Харьковской области	41–43
Антонець Н. Мишівка степова і миша курганцева у Дніпровсько-Орільському заповіднику	44–46
Авдеев А., Токарский В. Хищные млекопитающие в Харьковской области	47–50
Жила С. Вовк на крайньому сході України	51
Поліщук І., Реут Ю. Особливості розміщення нір хижих ссавців у природному ядрі Біосферного заповідника «Асканія-Нова»	52–53
Тимошенков В. Хищные млекопитающие «Хомутовской степи»	54–55
Загороднюк І. До таксономії та номенклатури кажанів триби Myotini фауни Європи	56–58
Петрушенко Я., Годлевська О. Зимові знахідки кажанів на Керченському півострові	59
Зоря А. Влияние антропогенного фактора на летучих мышей в г. Харькове ...	60–61

Частина 3. Хроніка та інформація

Форошук В. Аннотация на книгу «Заповедная Луганщина»	63
Селюнина З. История изучения териофауны региона Черноморского заповедника в XX веке (обзор публикаций)	64–73
Загороднюк І. Монографічні видання і збірки, присвячені теріофауні України	74–77
Положення про Український центр охорони кажанів (УЦОК)	78–79
Положення про Ініціативну групу з питань вивчення і охорони популяцій дрібних ссавців «GLIS»	80
Положення про Координаційний центр з охорони великих хижих ссавців (група HELP)	81–82
Жила С., Шквиря М. Діяльність стаціонару з вивчення великих хижих на базі Поліського заповідника	83
Домашнінець В. Про отримання дозволів на наукову діяльність, пов'язану з вилученням диких тварин з природи	84–86
Загороднюк І. Звіт про Школу-семінар «Ссавці відкритих просторів»	87–90
Резолюція VIII Теріологічної школи-семінару (13–18.05.2001)	91–92
Список та адреси учасників Луганської Теріологічної школи 2001	93–96

CONTENTS

Mammals of open areas: from the Carpathian polonynas to the Don steppes (editor's foreword).....	5
---	---

Part 1. Official materials of the VIII Theriological School

<i>Kondratenko O., Zagorodniuk I.</i> Information on the VIII International Theriological School-Workshop "Mammals of Open Areas" and the program of the school	7–8
<i>Kondratenko O., Moroz V.</i> General description, research history, and fauna of mammals of the Provalsky Steppe	9–13
<i>Kondratenko O.</i> An overview of reports on the mammal fauna in general and on large mammals	14
<i>Zagorodniuk I.</i> Chiropterological research and Night of Bats 2001	15–16
<i>Kyseliuk O.</i> An overview of reports of the VIII Theriological School on small mammals	17–18
<i>Dykyi I.</i> An overview of reports of the section "Carnivorous mammals" of the VIII Theriological School	19–20

Part 2. Proceedings of the VIII Theriological School

<i>Zagorodniuk I.</i> Mammals of the steppe faunal core	22–24
<i>Volokh A.</i> On changes of the list of protected mammals of Ukraine	25–27
<i>Kyseliuk O.</i> Features of small mammal communities of alpine meadows of the Eastern Carpathians	28–30
<i>Ruzhilenko N.</i> Mouse-like rodents and shrews of open areas of Kaniv Nature Re- serve	31–32
<i>Dyman T., Glazko V.</i> Polymorphism of different types of molecular genetic markers in some representatives of Ungulata	33–34
<i>Kostenko S., Glazko T., Buntova E.</i> Cytogenetic analysis of mouse-like rodents in bioindication of polluted areas	35–36
<i>Zagorodniuk I., Kondratenko O.</i> Review of the distribution of <i>Mus spicilegus</i> in the Donets-and-Don steppes	37–38
<i>Kondratenko O., Foroschuk V.</i> On research methods of small mammals using trapping systems	39–40

<i>Zoria O., Tkach G., Naglov V.</i> The diet of the long-eared owl (<i>Asio otus</i> L.) in the southeast of Kharkiv Oblast, Ukraine	41–43
<i>Antonets N.</i> The steppe birch mouse and steppe mouse in the Dnipro-Orilsky Nature Reserve	44–46
<i>Avdeev A., Tokarsky V.</i> Carnivorous mammals of Kharkiv Oblast, Ukraine	47–50
<i>Zhyla S.</i> The wolf in the far east of Ukraine	51
<i>Polischuk I., Reut Y.</i> Distribution patterns of burrows of carnivorous mammals in the natural core of Askania-Nova Biosphere Reserve	52–53
<i>Timoshenkov V.</i> Carnivorous mammals of the Khomutovsky Steppe	54–55
<i>Zagorodniuk I.</i> To the taxonomy and nomenclature of bats of the tribe Myotini in the fauna of Europe	56–58
<i>Petrushenko Y., Godlevska O.</i> Winter records of bats in the Kerch Peninsula	59
<i>Zoria O.</i> Anthropogenic influence on bats of Kharkiv City, Ukraine.....	60–61

Part 3. Chronicle and information

<i>Фороуцук В.</i> A summary to the book “Protected Areas of Luhansk Oblast”	63
<i>Seliunina Z.</i> History of mammal research in the region of the Black Sea Reserve in the XX century (an overview of publications)	64–73
<i>Zagorodniuk I.</i> Monographs and miscellanies devoted to the mammal fauna of Ukraine	74–77
<i>Zagorodniuk, I., Petrushenko Y., Godlevska O., Tyschenko V.</i> Regulation on the Ukrainian Centre for Bat Protection (UCEBA)	78–79
Regulation on the Initiative Group for Research and Conservation of Small Mammal Populations “GLIS”	80
Regulation on the Coordination Centre for Conservation of Large Carnivorous Mammals (HELP Group)	81–82
<i>Zhyla S., Shkvyria M.</i> Work of the research station for large carnivorous mammals in the Polissia Reserve.....	83
<i>Domashlinets V.</i> On the permits issued for research activity with removal of wild animals from the nature	84–86
<i>Zagorodniuk I.</i> Report on the school-workshop “Mammals of Open Areas”	87–90
Resolution of the VIII Theriological School-Workshop (13–18.05.2001)	91–92
The list and contacts of participants of the VIII Theriological School 2001	93–96

ССАВЦІ ВІДКРИТИХ ПРОСТОРІВ: від карпатських полонин до донських степів (передмова редактора)

Проблематика досліджень теріофауни лучно-степових екосистем і степової смуги є надзвичайно цікавою з наукової точки зору і надзвичайно важливою з огляду на природоохоронні задачі. Пов'язано це як з наявністю унікальних угруповань, що функціонують у двовимірному просторі, так і з величезним рівнем антропогенної трансформації таких екосистем. Наразі дослідження цієї тематики зосереджені майже виключно в межах невеликої кількості заповідних територій, у край невеликих за розмірами з у край збідненими угрупованнями.

Тематика досліджень степової фауни має свою історію, яка починається в Україні і в суміжних країнах з експедицій і монографій Е. Еверсмана, О. Нордмана, П. Палласа та інших світочів природознавства і продовжена у монографіях В. Храчевича (1925: «Ссавці Поділля»), І. Барабаш-Нікіфорова (1928: «Нарис фауни степової Наддніпрянщини»), І. Підоплічки (1930: «Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу»), В. Гептнера з кол. (1950: «Вредные и полезные звери районов полезащитных насаждений»), Ф. Вшивкова (1964: «Звери [Крыма]»). На жаль, у подальшому цей процес накопичення знань уповільнився.

Власне, заради обговорення цього комплексу питань теріологічне товариство зібралося у «Провальському степу» на запрошення Луганського природного заповідника за активної участі нашого колеги Олександра Кондратенка. Ця збірка матеріалів VIII Теріошколи, містить найголовніші інформаційні матеріали цього зібрання, що відбулася 13–18 травня 2001 р., і основні положення доповідей та тих праць, які не увійшли до збірника праць цієї школи, видано як окремий випуск Вісника Луганського університету на початку 2002 року.

Це зібрання мало значний вплив на активізацію досліджень степової теріофауни та ссавців лучно-степових угруповань. Матеріали школи впорядковано до проведення семінару у форматі тез доповідей (препринт-версія бюлетеню, 2001), та після нього — як збірник праць за матеріалами доповідей та обговорень (основна, поточна версія бюлетеню, 2005). Через різні причини підготовка цієї версії затримана на декілька років, її завершено вже після відходу з життя організатора Провальської школи та упорядника її праць Олександра Кондратенка. Сподіваюся, це видання буде корисним для усіх колег, які ведуть дослідження ссавців нашої фауни в цілому та степової фауни зокрема.

Ігор ЗАГОРОДНЮК

**Частина 1.
Офіційні матеріали
8-ї Теріошколи**

ІНФОРМАЦІЯ ПРО VIII МІЖНАРОДНУ ТЕРІОЛОГІЧНУ ШКОЛУ-СЕМІНАР «ССАВЦІ ВІДКРИТИХ ПРОСТОРІВ»

Загальна інформація

Організатори Луганської Школи–семінару 2001 року — дирекція Луганського природного заповідника НАН України, Державне управління екології і природних ресурсів по Луганській області та Українське теріологічне товариство НАНУ.

Учасники. До участі в семінарі запрошено колег із природних і біосферних заповідників, національних парків, університетів України, Білорусії, Молдови, Польщі та Росії. Загалом очікується участь до 40 фахівців та до 20–25 студентів.

Програма школи-семінару включає 4 теми, рознесені на три дні роботи: (1) «Гризуні та кажани» (2) «Хижі ссавці», (3) «Мисливські види тварин» та (4) «Практика польових досліджень». Один день буде присвячено екскурсіям по заповідних територіях.

Термін, місце проведення, побут, зв'язок

Термін. Семінар проходитиме чотири дні, з понеділка 14 травня до четверга 17 травня 2001 р. Заїзд учасників — протягом дня 13 травня, роз'їзд — вранці 18 травня.

Місце проведення семінару — заповідник «Провальський степ». «Провальський степ» — одне з трьох відділень Луганського природного заповідника НАН України, який 1998 року святкував свій 30-літній ювілей, а у 2000 році — 25-літній ювілей відділення «Провальський степ». Засідання (лекції та круглі столи) проходитимуть в обладнаній аудиторії, польові заняття — на моніторингових ділянках заповідника.

Транспортний зв'язок. В неділю 13 травня 2001 р. протягом усього дня на Центральному залізничному вокзалі м. Луганськ на Вас чекатимуть організатори. Автобусом Вас довезуть до місця проведення семінару. Від'їзд — зворотнім шляхом вранці 18.05.2001 за кошт Оргкомітету. Якщо ви приїдете в інший день, треба з Центрального автовокзалу Луганська доїхати автобусом або маршруткою до м. Свердловськ (вартість бл. 7 грн.), звідти попутним транспортом до села Провалля, а там пішки асфальтовою дорогою (1,5 км) до дитячого оздоровчого центру «Королівські скелі».

Проживання і харчування. Учасники семінару будуть розміщені в житлових приміщеннях дитячого оздоровчого центру «Королівські скелі», в яких підготовлено 60 спальних місць (кімнати по 2–8 ліжок). Харчування учасників — у їдальні. Закупівля продуктів, приготування їжі та посуд для їжі будуть забезпечені організаторами школи-семінару. Бажано мати з собою запас харчів на день приїзду та від'їзду.

Оргвнесок. Учасники семінару в день заїзду сплачуватимуть оргвнесок у розмірі 15 грн., що включає витрати на листування, підготовку матеріалів до семінару і витрати на організацію VIII Теріологічного бенкету. Харчування, проживання і місцеві транспортні послуги для учасників семінару будуть безкоштовними.

Реєстрація учасників семінару буде проводитись у день заїзду 13 травня 2001 р. та 14 травня до 10-ї години ранку. Всі, хто своєчасно пройшов реєстрацію та сплатив оргвнесок, отримають матеріали Школи (папка, ідентифікатор, блокнот і ручка, комплект інформаційних матеріалів), а також направлення на поселення.

Оргкомітет Школи-семінару: *Віктор Борозенець* (директор ЛПЗ), *Віталій Форошук* (заступник директора ЛПЗ), *Олександр Кондратенко* (теріолог ЛПЗ), *Євген Боровик* (керівник відділення ЛПЗ «Стрілецький степ»), *Олег Ушаков* (керівник відділення ЛПЗ «Провальський степ»), *Лена Годлевська* та *Ігор Загороднюк* (Інститут зоології НАН України), *Володимир Кузнєцов* (Луганська обласна СЕС).

Зв'язок. *Олександр Кондратенко* (Луганський природний заповідник). Листи: Луганський заповідник, вул. Рубіжна, 95, смт. Станічно-Луганське, Луганська обл., 93602, Україна. Тел.: (06472)–24149 (д.). *Ігор Загороднюк* (Інститут зоології НАН України). Листи: а/с 11, 02105, Київ, Україна. Тел.: (044)–5735064. (д.). E-mail: zoozag@yahoo.com.

Програма Школи-семінару

День заїзду — 13.05.2001 (неділя)

Тема дня: Заїзд та реєстрація учасників, вечір регіональних презентацій

1 день роботи — 14.05.2001 (понеділок)

Тема дня: Мисливські види ссавців та роль макротеріофауни у степових екосистемах

- ◇ Урочисте відкриття. Вітання учасникам семінару. 10.00–11.00.
- ◇ Мисливська фауна України та прилеглих країн. 11.00–13.00.
- ◇ Екскурсія на Грушівську ділянку заповідника Провальський степ. 14.00–17.00.
- ◇ Перегляд слайдофільму про заповідні куточки Луганщини. З 20.00.

2 день роботи — 15.05.2001 (вівторок)

Тема дня: Кажани фауни України та методи їх дослідження.

- ◇ Мисливська фауна (частина 2). 9.00–13.00.
- ◇ Особливості біології та екологія кажанів фауни України. 14.00–19.00.
- ◇ Ніч кажанів 2001 в Україні. Демонстраційні детекторні обліки. 20.00–22.00.

3 день — 16.05.2001 (середа)

Тема дня: Мікротеріофауна відкритих типів екосистем

- ◇ Екскурсія на Калинівську ділянку заповідника Провальський степ. 9.00–14.00.
- ◇ Дослідження комаходних і гризунів заповідних екосистем. 15.00–19.00.
- ◇ Інформаційний ярмарок. З 20.00.

4 день — 17.05.2001 (четвер)

Тема дня: Хижі ссавці України та суміжних країн

- ◇ Сучасні напрямки досліджень хижих. Круглий стіл групи HELP. 9.00–13.00.
- ◇ Конкурс студентських наукових праць у галузі теріології 2001. 14.00–15.30.
- ◇ Підведення підсумків школи-семінару. 15.30–19.00.
- ◇ VIII Теріологічний бенкет. З 20.00.

День від'їзду — 18.05.2001 (п'ятниця)

Підготували Олександр КОНДРАТЕНКО та Ігор ЗАГОРДНЮК

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА, ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ И ФАУНА МЛЕКОПИТАЮЩИХ ПРОВАЛЬСКОЙ СТЕПИ

Александр КОНДРАТЕНКО, Вадим МОРОЗ

Луганский природный заповедник НАН Украины

Общие сведения о заповеднике

«Провальская степь» — отделение Луганского природного заповедника НАН Украины. Год создания: 1975. Площадь заповедной зоны 587,5 га, охранной — 437 га. Адрес усадьбы «Провальской степи»: ул. Парашенко, 11, с. Провалье, Свердловский р-н, Луганская обл. Директор Луганского заповедника: Виктор Борозенец, руководитель отделения «Провальская степь» — Олег Ушаков. Териологи: Александр Кондратенко и Вадим Мороз.

Проезд: от Центрального автовокзала г. Луганск автобусом или маршрутным такси «Луганск — Свердловск» до г. Свердловск, далее автобусом или попутным транспортом до с. Провалье. Вариант 2: от Центрального ж.-д. вокзала г. Луганск, дизелем «Луганск — Должанская» до ст. Должанская (г. Свердловск), далее попутным транспортом до с. Провалье.

Ландшафтно-биоотопическая характеристика

Провальская степь, относящаяся к Лозовско-Каменскому физико-географическому району, и в тектоническом отношении совпадает с северным крылом Донецкой складчатой страны. В геологическом строении решающая роль принадлежит карбоновым песчаникам и песчанистым сланцам каменноугольного возраста. В местах, где смыт почвенный покров, они часто выходят на поверхность. Рельеф района грядово-ложбинный. Поверхность сильно расчленена оврагами и балками. Высота местности от 150 до 250 м. Ландшафт Провальской степи разнообразен благодаря гривистому характеру рельефа и пестрому растительному покрову.

В состав заповедника входят два участка — Грушевское и Калиновское урочища. Калиновский участок находится у слияния балок Калиновской и Провалье, занимая также водораздел между ними. Грушевский участок включает часть водораздела между р. Верхнее Провалье и речкой в балке Грушевая, прилегающей к последней. В низовьях этой реки расположена дамба, образующая водоем до 40 га, расположенный преимущественно в охранной зоне. Названные балки и р. Верхнее Провалье относятся к системе Большой Каменки.

Растительный покров «Провальской степи» относится к придонецкому варианту типчаково-ковыльной степи, донбасской надгигротической форме, гигротического варианта ковыльно-луговых степей, наиболее гигротической разновидности разнотравно-типчаково-ковыльной степи. Основной тип растительности — степной, однако присутствуют байрачные дубравы, заросли степных кустарников и растительность каменистых обнажений.

История териологических исследований

До его создания исследования фауны млекопитающих региона не проводили. Первые упоминания в литературе о животном мире Провальских степей приводятся в работе В. И. Троицкого «... отчет о поездке во владения Провальского войскового конного завода...» (1900) [9]. Регулярные териологические исследования в районе заповедника проводятся с 1975 г. силами сотрудников заповедника и зоологов других учреждений. В период становления «Провальской степи» как заповедного объекта (1975–1985) изучением фауны занимался В. Сулик, позже — И. Валуев, и их результаты отражены в «Летописях природы» ЛПЗ. В 1980-х и начале 1990-х годов исследования мелких млекопитающих проводили В. Марочкина и В. Тимошенко [6, 7]. Сведения о состоянии фауны приводятся в сводке «Позвоночные животные Луганского заповедника», составленной зоологами заповедника В. Кочегурой, А. Скоковым и В. Тимошенко [4]. На данном этапе териологические исследования проводят А. Кондратенко В. Мороз и О. Ушаков. Результаты исследований публикуются в различных научных изданиях [1–3, 5]. Создается научная коллекция тушек, шкурок и черепов многих видов млекопитающих заповедника и его окрестностей.

Видовой состав млекопитающих

В настоящее время достоверно известно обитание на территории заповедника «Провальская степь» и в его окрестностях 48 видов млекопитающих, в том числе: Soriciformes — 6 видов, Leporiformes — 1, Vespertilioniformes — 5, Caniformes — 11, Cerviformes — 3 и Muriformes — 22 вида.

В списке видов млекопитающих заповедника приняты следующие сокращения. После названия вида указаны его численность и статус: (3) — обычный, (2) — малочисленный, (1) — редкий, (0) — в последние годы не отмечен, (?) — обитание ставится под сомнение, (!) — внесен в Красную книгу Украины (1994). Латинские названия таксонов приводятся по последней сводке по териофауне Украины [8].

Отряд Soriciformes (Insectivora auct.) представлен 6 видами.

Состав отряда. Erinaceidae: *Erinaceus concolor* (2-3), *Hemiechinus auritus* (0, ?, !). Soricidae: *Sorex araneus* (2), *S. minutus* (1), *Neomys fodiens* (1), *Crocridura suaveolens* (2).

Сем. Erinaceidae — представлено 2 видами, 2-х родов, причем белогрудый еж является обычным видом практически всех типов биотопов, а ушастый еж, будучи ранее редким, в последнее время не регистрируется. Сем. Soricidae — 4 вида 3-х родов. Наиболее часто встречается обыкновенная бурозубка, тяготеющая к рекам, ручьям и древесно-кустарниковой растительности в балках. Малая бурозубка обитает в тех же биотопах, что и обыкновенная, однако сильно уступает ей по численности. Обыкновенная кутора встречается только по берегам рек и

ручьев. Малая белозубка, наоборот, предпочитает степные биотопы и разреженные искусственные лесопосадки, не избегая и населенных пунктов.

Отряд Leporiformes (Lagomorpha auct.) представлен одним видом.

Состав отряда. Leporidae: *Lepus europaeus* (3).

Lepus europaeus (3) — типичный обитатель заповедника, встречающийся практически во всех его биотопах. Наиболее многочисленен на Калиновском участке.

Отряд Cerviformes (Artiodactyla auct.). Отмечено обитание трех видов.

Состав отряда. Cervidae: *Capreolus capreolus* (1-2), *Alces alces* (1, ?). Suidae: *Sus scrofa* (1).

Сем. Cervidae — косуля регистрируется регулярно, но ее численность невелика и подвержена значительным колебаниям из-за пресса охотников и браконьеров; придерживается байрачных дубрав и кустарниковых зарослей, реже встречается в лесопосадках. Лось изредка посещает заповедник во время миграций. Сем. Suidae представлено одним видом: кабан встречается не регулярно и обычно в осеннее время заходит на Калиновский участок.

Отряд Caniformes (Carnivora auct.). На заповедной территории и в ее окрестностях встречаются представители 11 видов двух семейств.

Состав отряда. Canidae: *Canis lupus* (1), *Vulpes vulpes* (3), *V. corsac* (1), *Nyctereutes procyonoides* (1). Mustelidae: *Mustela nivalis* (2), *M. erminea* (2, !), *M. eversmanni* (1, !), *M. putorius* (1), *Martes foina* (2-3), *Vormela peregusna* (1, !), *Meles meles* (3, !).

Сем. Canidae. Наиболее многочисленным представителем семейства является обыкновенная лисица, встречающаяся во всех типах биотопов. Ежегодно отмечается не менее 5 выводков. Волк, встречается значительно реже, время от времени, обычно численностью 1–2 особи, посещает заповедник при обходах своего охотничьего участка. Численность енотовидной собаки, по-видимому, не превышает 1–2 особи. Обитание лисицы-корсака установлено в зимний период 2000–2001 гг. Известно, что охотниками в этот период добыты два корсака (одним из добытых экземпляров был самец). Найдены также 2 норы, одна из них жилая.

Сем. Mustelidae. Численность куньих, за исключением барсука и каменной куницы, крайне низкая. Барсук имеет стабильную численность в 5–6 пар и постепенно занимает все пригодные места обитания, конкурируя с лисцей. Ласка и горностаи встречаются на всей территории заповедника, но их численность низкая. Светлый и темный хоры встречаются нерегулярно, перевязка известна по нескольким находкам, последняя из которых — в июне 2000 г.

Отряд Muriformes (Rodentia auct.) наиболее представлен (21 вид).

Состав отряда. Castoridae: *Castor fiber* (1). Sciuridae: *Sciurus vulgaris* (1), *Spermophilus pygmaeus* (1), *Marmota bobak* (1, ?). Myoxidae: *Dryomys nitedula* (2). Dipodidae: *Allactaga major* (2, !). Sminthidae: *Sicista nordmanni* (1-2, !), *S. strandi* (1-2). Spalacidae: *Spalax microphthalmus* (3). Muridae: *Mus musculus* (3), *M. spicilegus* (1), *Rattus norvegicus* (2-3), *Sylvaeus uralensis* (3), *S. tauricus* (2-3), *S. sylvaticus* (1), *Micromys minutus* (1). Cricetidae: *Cricetus cricetus* (0-1), *Cricetulus migratorius* (2). Arvicolidae: *Terricola subterraneus* (2), *Microtus rossiaemeridionalis* (2-3), *Arvicola amphibius* (1), *Ondatra zibetika* (1).

Немышевидные грызуны. Сем. Castoridae. Бобр ранее в заповеднике не отмечался. Молодая особь данного вида появилась в окр. Калиновского участка весной 2000 г., а к осени перебралась в заповедник, где обосновалась на р. Верхнее Провалье и устроила ряд небольших плотин. Сем. Sciuridae представлено тремя видами 3-х родов. Белка изредка отмечается по лесным участкам в балках. Малый суслик имеет низкую численность и обитает на прилегающих к заповеднику пастбищах, в самом заповеднике отсутствует. Последняя попытка реаклиматизации степного сурка в 1997 г. закончилась неудачно. Несколько выживших семей поселились вне пределов заповедных территорий. Сем. Myoxidae. Единственный вид — лесная соня —

типичный обитатель байрачных лесов и кустарниковых зарослей. Н/сем. Dipodoidea представлено тремя видами 2-х семейств. Сем. Dipodidae. Большой тушканчик — довольно обилен по выпасам и вдоль грунтовых дорог, как в охранной зоне заповедника, так и на прилегающих землях. В самом заповеднике практически не встречается. Сем. Sminthidae. Политипические виды мышовка степная (*Sicista subtilis*, !) и мышовка лесная (*Sicista betulina*), представлены видами-двойниками: мышовкой южной (степной) и мышовкой донской.

Н/сем. Muroidea — объединяет 14 видов 4-х семейств. Сем. Spalacidae — единственный представитель семейства, обыкновенный слепыш, встречается на всей территории заповедника, за исключением переувлажненных участков. Сем. Muridae. Домовая мышь и серая крыса тяготеют к населенным пунктам, а курганчиковая мышь, наоборот, предпочитает степные биотопы и участки с рудеральной растительностью. Род *Sylvaemus* представлен тремя видами, из них малая мышь является наиболее многочисленным грызуном в заповеднике, встречаясь практически во всех биотопах, однако тяготеет к древесно-кустарниковой растительности. Желтогорлая мышь довольно обычна в байрачных лесах по балкам, а лесная мышь известна по нескольким экземплярам отловленным в лесопосадках и байраках. Мышь-малютка изредка встречается на лугах вблизи рек и ручьев. Сем. Cricetidae представлено двумя видами 2-х родов, один из которых — обыкновенный хомяк — крайне редок и в последние годы не отмечен, а серый хомячок малочисленный, но регулярно встречается во всех биотопах. Сем. Arvicolidae представлено 4 видами. Подземная полевка — малочисленный вид, придерживающийся байрачных лесов. Восточноевропейская полевка обычный вид степных биотопов, а водяная полевка и ондатра отмечаются на прудах и по прибрежным биотопам р. Верхнее Провалье. Также предполагается обитание полевки *Microtus obscurus* (1-?).

Отряд Vespertilioniformes (Chiroptera auct.) — до недавнего времени один из наименее изученных. Исследования в 2000 г. с применением ультразвукового детектора позволили установить обитание двух видов.

Состав отряда. Vespertilionidae: *Myotis daubentonii* (2), *Nyctalus noctula* (1-2), *Pipistrellus pipistrellus* (2-3), *P. nathusii* (1-2), *Eptesicus serotinus* (1-2).

Нетопырь-карлик, довольно многочисленный вид, отмеченный как в селе Провалье, так и над прудами по р. Верхнее Провалье. Поздний кожан, малочисленный вид, отмеченный над прудами в с. Провалье. Оба вида изредка встречаются и в самом заповеднике. Исследования, проводимые во время работы VIII Международной школы-семинара териологов (13–18 мая 2001 г.), позволили установить обитание лесного нетопыря, водяной ночницы и рыжей вечерницы. Последние три вида отмечены в байрачном лесу и над р. Верхнее Провалье в окр. Грушевского участка, численность их невысока.

Состояние популяций краснокнижных видов

Из 48 видов млекопитающих, известных для заповедника, 7 видов (14,6 %) включены в Красную книгу Украины (1994) [10]. Наиболее представительным в этом отношении являются Mustelidae (4 краснокнижных вида). В целом численность кунных характеризуется как очень низкая, что можно объяснить малой территорией и прессом со стороны лисицы. Численность барсука (*Meles meles*) стабильна, ежегодно в заповеднике и его охранной зоне отмечают 3–5 его поселений. Степной хорь (*Mustela eversmanni*) и горностай (*M. erminea*), наоборот, требуют повышения охранной категории. Перевязка (*Vormela peregusna*) регистрируется крайне редко: последняя встреча (4 экз.) — в конце мая и начале июня 2000 г. в охранной зоне Калиновского участка.

Ушастый еж (*Hemiechinus auritus*) за последнее десятилетие (с ~ 1990 г.) не зарегистрирован, но исчезновение его в регионе не доказано.

Краснокнижные грызуны представлены двумя видами. Большой тушканчик (*Allactaga major*) малочисленный, но обычный вид в охранной зоне заповедника, где придерживается участков с редким травостоем и грунтовыми дорогами. Для поддержания популяции необходимо присоединение к заповеднику прилегающих степных пастбищ с поддержанием на них умеренного выпаса. Степная мышовка (*Sicista nordmanni*) отмечается при учетах мелких млекопитающих (до 1,7 особей на 100 л.-сут.), и ее популяция, вероятно, остается устойчивой.

Имеется 5 регионально редких видов — лисица *Vulpes corsac*, суслик *Spermophilus pygmaeus*, мышовка *Sicista strandi*, пеструшка *Lagurus lagurus* и полевка *Terricola subterraneus*. Первых четыре вида мы рекомендуем для включения в Красную книгу Украины, подземная полевка требует охраны в регионе [8].

В целом популяции краснокнижных видов, за исключением барсука, находятся в критическом состоянии. Участки заповедника при их нынешних размерах не в состоянии поддерживать численность редких видов животных на должном уровне. Обстановка может улучшиться после присоединения к заповеднику ряда смежных степных участков, а также создания билатерального украинско-российского заповедника площадью 5–7 тысяч гектар за счет сохранившихся степных пастбищ, каменистых обнажений, байрачных лесов в балках и искусственного пруда в охранной зоне Грушевского участка.

Література

1. Кондратенко О. В. Знахідки деяких рідкісних видів наземних хребетних в Провальському степу (Східна Україна) // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5–6. — С. 122.
2. Кондратенко А. В., Товпинец Н. Н. Млекопитающие в питании сов Донецко-Донских и Донецко-Приазовских степей // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 6. — С. 95–98.
3. Кондратенко А. В., Кузнецов В. Л., Тимошенко В. А. Особенности питания ушастой совы (*Asio otus*) в Донецко-Донских и Приазовских степях // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Т. Шевченка. Серія Біологічні науки. — 2001. — № 6 (38). — С. 116–120.
4. Кочегура В. Л., Скоков А. П., Тимошенко В. А. Позвоночные животные Луганского природного заповедника. — М., 1992. — (Серия «Флора и фауна заповедников». Вып. 48).
5. Кузнецов В., Кондратенко О. Мікротеріофауна заповідних територій Луганщини за аналізом погадок хижих птахів // Заповідна справа в Україні. — 1999. — № 2. — С. 28–29.
6. Марочкина В. В. Видовой состав и численность хомяковых в степных заповедниках юго-востока Украины // Хомяковые фауны Украины: фаунистика, систематика, экология и практическое значение. — Киев, 1987. — Ч. 3. — С. 3–6. — (Препринт Ин-та зоол. АН УССР, № 87.8).
7. Марочкина В. В., Тимошенко В. А. Материалы по численности и распространению грызунов юго-востока Украины // Динамика численности грызунов в некоторых регионах Украины. — Киев, 1990. — С. 10–16. — (Препринт Ин-та зоол. АН УССР, № 90.15).
8. Савці України під охороною Бернської конвенції / За ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — 222 с.
9. Троцкий В. Предварительный отчет о поездке во владения Провальского войскового конного завода (Область Войска Донского) // Труды студ. Круга исслед. русск. природы при Московском университете. — М., 1900. — Книга IV. — (N.V.)
10. Червона книга України. Тваринний світ / За ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — 457 с.

ОГЛЯД ДОПОВІДЕЙ ПРО ТЕРІОФАУНУ ЗАГАЛОМ І МАКРОТЕРІОФАУНУ

Олександр КОНДРАТЕНКО

Робота VIII Теріологічної школи-семінару після вітальної сесії розпочалася з оглядів сучасного стану фауни України загалом і степової фауни зокрема (перший день роботи, 14 травня 2001 р.). Офіційною назвою цієї сесії була така: «Мисливські види ссавців та роль макротеріофауни у степових екосистемах». Робота цієї сесії почалася з оглядових доповідей О. Кондратенка про історію теріологічних досліджень «Провальського степу» і сучасний склад фауни Провалля. Ця тему розвинув І. Загороднюк, який доповів про результати аналізу таксономічної структури теріофауни степу і біогеографічні особливості степового фауністичного ядра (СФЯ) Східної Європи.

Ця сесія почалася в перший день і продовжилася на другий, оскільки другу частину першого дня роботи семінару його учасники екскурсували по заповідних ділянках Провалля. Загалом тематиці дослідження фауни в цілому і макрофауни зокрема (окрім хижих, яким присвячено окремий 4-й день роботи Школи) було присвячено вісім доповідей (наведено за абеткою):

Волох А. (Таврійська агротехнічна академія). Про зміни списку видів ссавців, що охороняються в Україні.

Кондратенко О. (Луганський природний заповідник). Теріологічні дослідження у заповіднику «Провальський степ».

Загороднюк І. (Інститут зоології НАНУ). Степове теріофауністичне ядро Східної Європи та перспективи його збереження.

Колесников М. (Луганський педагогічний університет). История лошадей и современное коневодство на территории Луганской области.

Димань Т., Глазко В. (Інститут агроєкології). Поліморфізм різних типів молекулярно-генетичних маркерів у деяких представників Ungulata.

Мерзлікін І. (Сумський педагогічний університет). Ссавці заповідника «Михайлівська цілина».

Русин М. (Ліцей при Херсонському педагогічному університеті). О роли военных полигонов в формировании фауны приморской степи (на примере бывшего военного полигона Свободный Порт на Ягорлыцком полуострове).

Селюніна З. (Чорноморський біосферний заповідник). Ссавці Приморського степу та огляд їх досліджень (регіон Чорноморського біосферного заповідника).

Ці доповіді започаткували подальші ключові дискусії Школи щодо досліджень степових видів ссавців, їхньої ролі у функціонуванні степових екосистем та перспектив охорони великих ссавців в межах заповідних територій.

ХІРОПТЕРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА «НІЧ КАЖАНІВ 2001» В УКРАЇНІ

Ігор ЗАГОРОДНЮК

Дослідження фауни кажанів та біології окремих видів рукокрилих останнім часом значно поживалися, і від П'ятої теріошколи (с. Гайдари, 1998) відбулася вже четверта акція, що має власну назву, — «Ніч кажанів в Україні». Програма цієї акції дуже різноманітна, проте мета її одна — звернення уваги на важливість і потреби охорони кажанів, що передбачає низку інших активностей: аналізу складу фауни, поширення прижиттєвих методик дослідження і моніторингу, вивчення життєвих циклів, міграцій та інших особливостей біології.

«Ніч кажанів 2001» відбулася на другий день роботи VIII школи-семінару (15 травня 2001 р.) і включала дві частини — сесійну («Кажани фауни України та методи їх дослідження») і теренову («Демонстраційні детекторні обліки кажанів»). Відповідно до програми цього дня учасники школи-семінару послідовно знайомилися з наступними питаннями.

1. Новини фауни, систематики і діагностики кажанів України (конвінер: Ігор Загороднюк). Анонс. Огляд видів кажанів України. Сучасні тенденції зміни надвидової класифікації. Подрібнення політипних видів (малий підковніс, вусата нічниця). Нові цікаві фауністичні знахідки. Перегляд ключів до визначення кажанів України.

На обговорення представлено проект видання «Керівництво до польових досліджень кажанів України», який готується дослідницькою групою «Український центр охорони кажанів». Під час обговорення цієї теми вирішено розширити проект видання методиками обліку кажанів і видовими нарисами. Учасникам семінару було представлено кілька доповідей про склад хіроптерофауни найбільш цікавих щодо фауни кажанів екосистем Закарпаття, Поділля і Криму. Доповідали І. Загороднюк, А. Дулицький, В. Покин'череда, В. Тищенко.

2. Найважливіші результати досліджень зимових скупчень кажанів (Поділля, Київ, Карпати, Харківщина) (конвінер: Ярослав Петрушенко). Анонс. Результати обліків кажанів у карстових печерах Поділля. Техніка проведення обліків у підземних лабіринтах. Обліки кажанів у штучних підземеллях Київщини і Харківщини, у катакомбах Одеси та Криму.

Учасникам семінару представлено повідомлення про зимові обліки кажанів в печерах Поділля і Закарпаття, дренажних системах Києва, каменоломнях і печерах Криму. Докладно розглянуто особливості техніки обліку і визначення видів. Доповідали Я. Петрушенко, В. Покин'череда, О. Годлевська та ін.

3. Підсумки першого року діяльності детекторної мережі в Україні (конвінер: Олена Годлевська). Анонс. Звіти регіональних осередків мережі. Узагальнення результатів діяльності. Проблеми ідентифікації видів за ультразвуком і поведінкою. Планування подальшої роботи детекторної мережі.

Звіти учасників «детекторної» мережі показали, що всі її учасники орієнтуються в роботі майже виключно на пошук самих кажанів, а не їхніх сховищ, проте завдяки цій мережі набуто унікальний досвід і здобуто цінні дані щодо різноманіття фауни. За цією темою доповідали І. Поліщук, Б. Кедров, І. Загороднюк, О. Годлевська. Ввечері для учасників школи проведено демонстраційні обліки кажанів з використанням УЗ-детекторів. Заняття проходило в межах лісового масиву навколо табору та уздовж річки Провалля з виходом до с. Провалля, що дозволило за один вечір розширити перелік відомих для заповідника видів з двох до п'яти. Заняття з детекторами проводили А. Влащенко, О. Годлевська, В. Покин'єчерда, І. Загороднюк, В. Тищенко.

4. Кільцювання та дослідження міграцій кажанів в Україні (Конвінер: Володимир Тищенко). Анонс. Ретроспективний аналіз кільцювання кажанів в Україні. Перспективи отримання і поширення кілець. Визначення міграційного стану на підставі аналізу колекційних матеріалів у зоологічних музеях. Створення карт зимового і літнього населення кажанів.

Учасникам семінару представлено огляди методик мічення кажанів для відслідковування їхніх переміщень у просторі й часі. Представлено аналіз розподілу за місяцями року колекційних зразків окремих чисельних видів кажанів як джерело даних для аналізу міграційного стану. Як один з можливих підходів обговорення можливості аналізу сезонних змін фауни створення карт поширення видів за сезонами. Розглянуто проблеми виготовлення кілець і техніки кільцювання кажанів. Доповідали О. Коновал, І. Загороднюк, О. Годлевська.

5. Методи обліку дендрофільних кажанів (конвінер: Володимир Тищенко). Анонс. Особливості роботи з літньою фауною кажанів. Пошук сховищ, робота з тенетами. Планування досліджень та організація моніторингу.

Ця частина «Ночі кажанів 2001» була присвячена найбільш складній темі аналізу літнього населення кажанів, значно менш дослідженою в Україні порівняно з зимовими дослідженнями, коли кажанів виявляють у підземних зимових скупченнях. На прикладі населення кажанів Центрального Поділля докладно розглянуто особливості просторового розподілу рукокрилих та особливості вибору ними літніх сховищ дуплового типу. Доповідали В. Тищенко, В. Покин'єчерда, А. Дулицький, А. Влащенко.

6. Інформаційні потоки. Учасниками семінару обговорено задачі роботи Українського центру з охорони кажанів та Центру реабілітації кажанів, та внесено пропозиції до резолюції та щодо наповнення Теріологічного бюлетеню інформацією про хіроптерологічні дослідження в Україні. Підтримано проект УЦОК щодо видання зведення з міграцій кажанів, кадастру підземних сховищ та поновленої версії визначника кажанів України.

Огляд доповідей про дрібних ссавців на VIII Теріюшколі

Олександр КИСЕЛЮК

Передмова

На VIII Теріологічній школі засідання секції з питань дослідження міромаммалій відбулось на третій день роботи школи-семінару. Ця галузь теріології — одна з найбільш добре розвинених в Україні, і через досить щільну програму не всі бажаючі змогли розповісти про свої доробки. Отже, заслуховування повідомлень продовжувалося і під час екскурсій. Загалом на секцію представлено 17 доповідей та стендових повідомлень.

Доповіді в конференц-залі

Під час засідання секції в конференц-залі заслухано такі 7 доповідей.

Кондратенко О. (Луганський природний заповідник). Методы учета мелких млекопитающих: обзор.

Поліщук І. (Біосферний заповідник Асканія-Нова). Аналіз погадок вухатої сови.

Наглов В. (Харківська обласна СЕС). Угрупування дрібних ссавців агроценозів і заплав річок Східної України.

Дулицький А. (Кримська протичумна станція). Ховрах сірий і великий тушканчик: сучасний стан в Криму.

Зеніна І. (Прип'ятський національний парк). Дрібні ссавці відкритих біотопів Центрального Полісся.

Ружіленко Н. (Канівський природний заповідник). Дрібні ссавці відносно відкритих ділянок Канівського заповідника.

Антонець Н. (Дніпровсько-Орільський природний заповідник). Степова мишівка і курганцева миша в екосистемах Дніпровсько-Орільського заповідника.

Костенко С. (Інститут агробіології УААН). Соматичний мутагенез у мишоподібних гризунів як індикатор екологічного забруднення.

Повідомлення під час польових занять

Під час екскурсій на привалах та в не менш урочистій обстановці вечірніх зустрічей заслухано також повідомлення за темами поточних досліджень:

Загороднюк І. (Інститут зоології НАН України). Види-двійники гризунів України та прилеглих країн Східної Європи. Курганцева миша на сході України (спільно з О. Кондратенком).

Киселюк О. (Карпатський природний національний парк). Особливості угруповань дрібних ссавців високогірних лук Східних Карпат.

Ищенко О. (Кіровоградський педагогічний університет). Біологія курганцевої миші.

Мельниченко Б. (Донецький університет). Дрібні ссавці Велико-Анадольського лісового масиву (державний заказник).

Суворкін М., Земляний А. (Дніпропетровський університет, НДІ Біології). Накопичення важких металів в організмах мишоподібних гризунів і індустриальних регіонах.

Зоря О. (Харківська обласна СЕС). Техніка безпечної роботи з гризунами в місцях імовірного існування природно-вогнищевих інфекцій.

На другий день роботи семінару було проведено польове заняття з виставлення пастко-ліній (пастки Геро) у байраку по річці Провалля (організатор О. Кондратенко спільно з колегами з Харківської облСЕС), за підсумками якого проведено ще два заняття — з опрацювання здобутого матеріалу і виготовлення колекційних тушок (О. Кондратенко, П. Шешурак) та з техніки безпеки при роботі з потенційно небезпечним біологічним матеріалом (О. Зоря).

Стендові повідомлення та відеоматеріали

Ця частина роботи секції була представлена співробітником Луганського заповідника Олександром Кондратенко яскраво оформленим стендом «Ссавці у харчуванні сов Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів» та відеофільмом про байбаків, люб'язно наданий для перегляду Віктором Токарським (Харківський національний університет). Представлено такі матеріали:

Зоря А., Ткач Г., Наглов В. (Харківська обласна СЕС). Питание серой неясыти (*Strix aluco* L.) на юго-востоке Харьковской области.

Кондратенко О. (Луганський природний заповідник). Ссавці у харчуванні сов Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів.

Кузнецов В. Микротеріофауна заповідних територій Луганщини за результатами аналізу погадок хижих птахів.

Токарський В. (Харківський національний університет). Відеосюжети про особливості поведінки бабаків в умовах напіввільного утримання.

На засіданні секції запропоновано організувати дослідницьку групу під назвою «GLIS», основною метою якої є об'єднання всіх теріологів, об'єктом досліджень для яких є дрібні ссавці. Було створено організаційний комітет для розробки загальних положень і перспектив функціонування такої групи у складі: Ігор Загороднюк (Інститут зоології НАН України), Олександр Кондратенко (Луганський природний заповідник), Ігор Поліщук (Біосферний заповідник «Асканія-Нова») та Олександр Киселюк (Карпатський національний природний парк). На засіданні оргкомітету групи «GLIS» намічено основні напрямки її роботи (положення про цю групу вміщено у розділі «Хроніка»).

Огляд доповідей на секції «ХИЖІ ССАВЦІ» VIII ТЕРІОШКОЛИ

Під час роботи VIII Теріологічної школи-семінару відбулося спеціальне засідання групи «HELP» (17.05.2001), присвячене питанням вивчення, оцінки сучасного стану популяцій та охорони хижих ссавців. Загалом заслухано та обговорено 9 повідомлень, для яких далі наведено анотації (складені автором цього звіту). Останнє повідомлення, що є закономірним результатом засідань групи «HELP» на 5–8-й Школах — про організацію Центру з моніторингу великих хижих — наводиться далі в цьому випуску Бюлетеню «Теріологічні новини» окремо у вигляді Положення про цей Центр.

Авдесв А. *«Великі хижаци Харківської області»*. Подано огляд чисельності популяцій великих хижих ссавців Харківської області (вовк, лисиця, борсук) за даними на 2000–2001 рр. Проведено аналіз біотопного розміщення поселень борсука на території області в лісостеповій та степовій зонах. Повідомлено про першу знахідку рисі (зловлену петлею) на території Харківщини.

Боровик Є. *«Вовки в Стрільцівському степу»*. Подано дані обліків вовка за 2000 р. на території відділення Луганського природного заповідника «Стрільцівський степ». Наголошено на великий ріст чисельності хижака, про що свідчить зростання кількості добутих особин даного виду. Зроблено детальний аналіз харчування вовка на досліджуваній території.

Дикий І. *«Особливості розміщення нір лисиці, борсука та єнотовидної собаки на території Львівської області»*. Подано дані обліку нір норних видів (лисиця, борсук, єнотовидна собака) на території області станом на 2000 р. Проведено аналіз характеру переважання поселень норних видів у лісових і польових угіддях Львівської обл. Відмічено межові ефекти, які проявляються в концентрації нір даних видів на ділянках з контрастними екологічними умовами.

Думенко В. *«Стан популяції вовка в регіоні Біосферного заповідника Асканія-Нова»*. Розглянуто стан популяції вовка на території заповідника «Асканія-Нова». Обговорено проблему формування вовко-собачих гібридів та вплив їх на стан популяції вовка в даному регіоні.

Жила С. *«Вовк на крайньому сході України»*. Проаналізовано стан досліджень популяції вовка і стан самої популяції звіра на території східних областей України та особливості біології виду в умовах тотальної трансформації екосистем. Звернуто увагу на значний вплив фрагментації простору на просторову структуру популяції вовка (у т.ч. на зв'язок меж ділянок вовчих зграй з штучно створеними перепонами — дорогами, межами населених пунктів тощо) та значну частку кормів антропогенного походження у дієті хижака.

Поліщук І. «Особливості поселень хижих ссавців на території Біосферного заповідника Асканія-Нова». Розглянуто особливості поселень норних видів хижих ссавців на території заповідника в умовах Асканійського степу. Проаналізовано заселення борсуком території заповідника та стан популяції даного виду на 2000 р. Подано дані картування поселень норних видів хижих ссавців.

Дикий І. «Хижі ссавці Шацького національного природного парку». Подано фауністичний список та дані обліків хижих ссавців ШНПП. Детально розглянуті біотопні особливості поширення хижих ссавців парку. Повідомлено про першу знахідку дикого kota на досліджуваній території.

Загороднюк І. «Обговорення проекту створення Координаційного центру HELP та інформація про бюлетень». Розглянуто і обговорено проект створення КЦ «HELP», внесено і затверджено відповідні зміни до нього і запропоновано включити це положення до поточного випуску бюлетеню *Novitates Theriologicae*. Учасникам семінару представлено проект видання бюлетеню, присвяченого матеріалам попередньої VII Школи-семінару «Великі хижі ссавці України та прилеглих країн», яка проходила протягом 15–17 грудня 2000 року на базі Поліського природного заповідника. Ці матеріали впорядковані І. Загороднюком і передані за тиражування О. Покин'ючереді, який взявся за друк накладу.

*Впорядкував керівник секції
Ігор Дикий*

**Частина 2.
Матеріали доповідей
на 8-й Теріюшколі**

ССАВЦІ У СКЛАДІ СТЕПОВОГО ФАУНІСТИЧНОГО ЯДРА

Ігор ЗАГОРОДНЮК

Інститут зоології НАН України (Київ)

Сучасна теріофауна Східної Європи складає 137 видів 30 родин (з урахуванням адвентивної складової). Майже половина видів ссавців зареєстрована у степовій зоні, а близько половини останніх є типовими мешканцями степової зони, тобто типово степовим є кожний четвертий вид ссавців.

Власне, цей комплекс степових видів складає основу Степового Фауністичного Ядра (СФЯ), поняття якого введено автором (Загороднюк, 1998, 1999) для аналізу питань охорони зональних фауністичних комплексів і закономірностей поширення наземних видів тварин, конфігурація ареалів яких визначається гідрографічними координатами (Гептнер, 1974).

При визначенні СФЯ повний систематичний список теріофауни проіндексовано згідно із запропонованими раніше критеріями, і кожний з видів віднесено до однієї з трьох груп (Загороднюк, 1998, 1999):

- 1 — види, які відомі для степової зони,
- 2 — види, які є звичайними для степової зони,
- 3 — види, відомі в регіоні лише у складі степових угруповань.

При аналізі таксономічної структури степових угруповань і частки раритетних видів розглянуто тільки види з індексами 2 та 3; для аналізу поширення СФЯ рекомендується обмежувати аналіз видами третьої групи (власне степові). Дані щодо видів ссавців, що складають СФЯ (тобто види контрольного списку з індексами $I = 2$ та $I = 3$), узагальнено в табл. 1 (всі, окрім гризунів) і табл. 2 (гризуни). Загалом СФЯ включає 47 видів ссавців, у тім числі 4 види комахоїдних, 5 видів кажанів, 8 хижаків, 3 ратичних, 2 зайцеподібних і 25 видів гризунів.

Основу списку становлять види типово степові ($I=3$), що зустрічаються тільки у степовому біомі. Важливою деталлю є те, що ці види, як правило, уникають інтразональних біотопів (зокрема, долин степових річок). У систематичному сенсі цю групу складають гризуни і деякі види комахоїдних і хижих. Ратичні, кажани і більшість комахоїдних не належать до цієї групи.

Список проіндексовано також за охоронним статусом видів згідно з трьома червоними переліками: Червоними книгами України (Щербак, 1994) та Європи (Red Data..., 1997) і Додатками до Бернської конвенції. Всі наведені у таблицях дані відповідають представленим у розгорнутій публікації автора (1999).

Таблиця 1. Ссавці у складі степового фауністичного ядра на проміжку від Дунаю до Дону та їхній охоронний статус (всі ряди, окрім гризунів) *

Назва таксону	RBU-2 (1994)	BC 1979	ERB 1997	RBU-3 (прогноз)
Ряд Erinaceiformes — їжакоподібні				
<i>Erinaceus concolor</i> — їжак білочеревий	—	—	—	—
* <i>Hemiechinus auritus</i> — їжачок вухатий	3	—	L3	0
Ряд Soriciformes — мишеподібні				
<i>Crocidura suaveolens</i> — білозубка мала	—	A3	—	—
<i>Crocidura leucodon</i> — білозубка білочерева	—	A3	—	3
Ряд Vespertilioniformes — лиликоподібні				
<i>Myotis mystacinus</i> — нічний вусата	—	A2	—	3
<i>Nyctalus noctula</i> — вечірниця руда	—	A2	—	—
<i>Eptesicus serotinus</i> — пергач пізній	—	A2	—	—
<i>Vespertilio murinus</i> — лилик двоколірний	—	A2	—	3
<i>Pipistrellus pipistrellus</i> — нетопир карлик	—	A3	—	—
Ряд Caniformes — собакоподібні				
<i>Canis lupus</i> — вовк	—	A2	—	2
<i>Canis aureus</i> — шакал	—	—	L3	—
<i>Vulpes vulpes</i> — лис рудий	—	—	—	—
* <i>Vulpes corsac</i> — лис корсак	—	—	—	1
<i>Mustela nivalis</i> — ласка	—	A3	—	—
* <i>Mustela eversmanni</i> — тхір степовий	3	A2	L3	4
* <i>Vormela peregusna</i> — перегузна степова	3	A2	L3	1
<i>Meles meles</i> — борсук європейський	2	A3	—	5
Ряд Cerviformes — оленеподібні				
<i>Sus scrofa</i> — свиня дика	—	A3	—	—
<i>Cervus elaphus</i> — олень шляхетний	—	A3	—	—
<i>Capreolus capreolus</i> — сарна європейська	—	A3	—	—
Ряд Leporiformes — зайцеподібні				
* <i>Oryctolagus cuniculus</i> — кроль дикий	—	—	—	—
<i>Lepus europaeus</i> — заєць сірий	—	—	—	—
Разом (n=22)	4	14	4	7

Примітка. Назви видів з власне степового фауністичного ядра ($I = 3$) виділено напівжирним. Значення у графі «RBU» (Червона книга України) — за традиційною 5-бальною шкалою охоронних категорій. У графі «BC» (Бернська конвенція) — статус згідно з додатком 2 (A2: species of special concern) та додатком 3 до Бернської конвенції (Annex 3). Статус за Червоною книгою Європи (графа «ERB»): L1 — «globally threatened endemics» (list 1), L3 — «species of special European concern» (list 3) (у списку № 2 відсутні види з регіональної фауни).

Більшість видів-степовиків — це види з нічною наземною (їжаки, тушкани) або цілодобовою підземною активністю (сліпаки, сліпачки), колоніальні (ховрахи, нориці, кролі, тушкани), або поодинокі (хижаки, хом'ячки, мишаки, мишівки, білозубки). На сході регіону до списку додається ще з 10 напівпустельних видів, насамперед, з ряду гризунів. Загалом наведений у табл. 1–2 перелік розширюється при цьому на 15 видів, у тому числі з родів *Diplomesodon*, *Felis*, *Saiga*, *Ochotona*, *Spermophilus*, *Allactaga*, *Pygeretmus*, *Dipus*, *Sicista*, *Spalax*, *Mesocricetus*, *Allocricetus*, *Meriones*.

Таблиця 2. Ссавці у складі СФЯ на проміжку від Дунаю до Дону та їхній охоронний статус (ряд гризунів) [для видів-двійників вказано категорію «материнського» виду]

Назва таксону	RBV-2 (1994)	BC 1979	ERB 1997	RBV-3 (прогноз)
Ряд Muriformes — мишоподібні				
Muriformes: non-Muroidea				
* <i>Marmota bobak</i> — бабак степовий	—	—	—	—
* <i>Spermophilus citellus</i> — ховрах європейський	1	A2	—	1
* <i>Spermophilus pygmaeus</i> — ховрах сірий	—	—	—	2
<i>Spermophilus suslicus</i> — ховрах крапчастий	—	A2	L1:vu	1
<i>Spermophilus odessanus</i> — ховрах подільський	—	[A2]	[L1:vu]	1
* <i>Allactaga major</i> — тушкан великий	2	—	—	1
* <i>Stylodipus telum</i> — кандибка	2	—	—	2
* <i>Sicista subtilis</i> — мишівка степова	3	A2	L3	3
* <i>Sicista severtzovi</i> — мишівка темна	—	[A2]	[L3]	3
* <i>Sicista betulina</i> — мишівка лісова	—	A2	L3	3
Muriformes: надродина Muroidea				
* <i>Nannospalax leucodon</i> — сліпак білозубий	2	—	L1:vu	3
<i>Spalax zemni</i> — сліпак подільський	3	—	—	3
* <i>Spalax graecus</i> — сліпак буковинський	3	A2	L1:vu	2
* <i>Spalax arenarius</i> — сліпак піщаний	2	—	L1:vu	3
<i>Spalax microphthalmus</i> — сліпак звичайний	—	—	L1:vu	—
* <i>Sylvaemus arianus</i> — мишак степовий	—	—	—	—
<i>Sylvaemus uralensis</i> — мишак уральський	—	—	—	—
* <i>Mus spicilegus</i> — миша курганцева	—	—	—	—
<i>Cricetus cricetus</i> — хом'як звичайний	—	A2	—	—
* <i>Cricetulus migratorius</i> — хом'ячок сірий	—	—	—	4
* <i>Ellobius talpinus</i> — сліпачок степовий	—	—	—	2
* <i>Lagurus lagurus</i> — строкатка степова	—	—	—	2
* <i>Microtus socialis</i> — полівка гуртова	—	—	—	—
<i>M. rossiaemeridionalis</i> — полівка лугова	—	—	—	—
Разом (n=25)	8	8	9	16

У табл. 1–2 наведено охоронні категорії видів степових ссавців та прогноз на кінець XX ст. З 47 видів ссавців СФЯ тільки 15 не внесені до жодного з «червоних» списків. З них стан популяцій лише 10 видів не викликає занепокоєння, серед них тільки 5 власне степових, а саме: кріль, бабак, мишак степовий, миша курганцева і нориця гуртова. Аналіз даних свідчить про сталу тенденцію до розмивання степових фауністичних угруповань та стирання їх відмінностей від угруповань суміжних лучних і інтрозональних біотопів.

Геттнер В. Г. О некоторых особенностях распространения млекопитающих в Европейской части Советского Союза // Symposium Theriologicum II (Brno, 1971). — Praha: Academia (Publ. House of the Czechoslov. Acad. Sci.), 1974. — С. 93–97.

Загороднюк І. Таксономічна структура теріофауни степової зони України // Актуальні питання збереження та відновлення степових екосистем. — Асканія-Нова, 1998. — С. 274–277.

Щербак М. М. (ред.). Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — 464 с.

Red data book of European vertebrates (final draft for review: November 28, 1997). — Strasbourg, 1997. — 154 p.

ПРО ЗМІНИ СПИСКУ ВИДІВ ССАВЦІВ, ЩО ОХОРОНЯЮТЬСЯ В УКРАЇНІ

Анатолій ВОЛОХ

Таврійська державна агротехнічна академія (м. Мелітополь)

Після останнього видання Червоної книги України (1994) сталися певні зміни у чисельності популяцій і розширилися наші знання про теріофауну країни та про стан угруповань окремих видів. На основі цього пропонується змінити видовий склад ссавців, що охороняються, та їх статус.

Принципові моменти

1. Завдяки копіюванню вимог деяких міжнародних конвенцій (зокрема Бернської) та інших документів, ми змушені присвоїти статус виду, що охороняється, вовку й іншим тваринам, чисельність яких в Україні висока. Зокрема, видра, яка включена у Європі у всі природоохоронні документи, у нас є звичайним видом, що значно розширив свій ареал при стійкому зростанні чисельності. Те саме можна сказати про борсука. Взагалі два останні види включені в Червону книгу без урахування сучасної ситуації, як наслідування європейської тенденції. Більш доцільним вважаю спирання на дані про стан популяцій тварин у межах нашої держави, так як Червона книга України має відношення саме до неї. При визначенні статусу мігруючих тварин, якими є китоподібні та кажани, бажано враховувати дані про їх світові чи європейські ресурси.

2. Внести пропозицію до МСОП про включення до міжнародної Червоної книги виду перегузня звичайна (*Vormela peregusna* Güld.) або підвиду *V. p. peregusna*, яким загрожує вимирання, і підвиду фочени *Phocoena ph. relicta* Ab., чисельність якого в останнє двадцятиліття скоротилася у кільканадцять разів і має загальну негативну тенденцію. Зазначене також стосується ведмеда бурого (*Ursus arctos* L.), який в Україні є вузькоареальним видом, і його чисельність має тенденцію до неухильного зниження на фоні скорочення площі та трансформації основних біотопів, якими є старі ліси Карпат.

3. Висловлюю особисте занепокоєння про відсутність державних програм, всіляких спроб організації цілеспрямованих досліджень для з'ясування сучасного поширення, стану популяцій рідкісних видів з боку Інституту зоології НАН України та його відповідних підрозділів. Навіть опубліковані обіцянки випуску спеціального номеру «Вестника зоологии», повністю присвяченого даній проблемі, залишились не виконаними.

Бажано доповнити

1. Вухань сірий — *Plecotus austriacus* L. Вперше знайдений на зимівлі у печерах Криму (Черемисов, 1990), а потім і в інших місцях України. Є нечисельним видом, який на даний час має дуже обмежене поширення.

2. Кажан пізній — *Eptesicus serotinus* Schr. До недавнього — звичайний вид. Має виражену тенденцію до скорочення чисельності у багатьох регіонах.

3. Корсак — *Vulpes corsac* L. Окремі знахідки реліктового елементу степової теріофауни на території державного заповідника «Стрілецький степ» (Боровик, 1999) потребують охорони знайдених осередків перебування. Пропоную включити до Червоної книги України зі статусом рідкісного виду (III кат.).

4. Шакал звичайний — *Canis aureus* L. Розширення європейської частини ареалу, поява виду в південно-західній частині України (Роженко, Волох, 2000), який на даний час є рідкісним та вузькоареальним, потребує вказання науковою громадськістю свого відношення. Пропоную включити до Червоної книги України зі статусом рідкісного виду (III категорія).

5. Ведмідь бурий — *Ursus arctos* L. Для України є вузькоареальним видом і чисельність якого внаслідок знищення старих лісів, фрагментації лісових площ на дрібніші масиви та браконьєрство, лише за 1991–1998 рр. знизилась в 1,5 рази (Гунчак, 1999). Пропоную включити до Червоної книги України зі статусом рідкісного виду (III категорія) або невизначеного (IV категорія).

Бажано виключити із списку рідкісних видів або змінити статус

1. Борсук звичайний — *Meles meles* L. У багатьох місцях — звичайний чисельний вид, що розширює ареал. Локальної охорони потребує не вид і його популяції, а регіональні угруповання, зокрема у Карпатах і Криму.

2. Видра звичайна — *Lutra lutra* L. Не має суттєвого мисливського і комерційного попиту; у багатьох місцях являється звичайною твариною. Спостерігається тенденція подальшого розширення ареалу і росту чисельності. У даний час можливе обмежене використання ресурсів та локальна охорона.

До виходу Червоної книги України (1994) зазначені види відносилися до категорії мисливських з обмеженим ліцензійним використанням і, незважаючи на це, не мали загальної негативної тенденції до скорочення популяцій.

Змінити статус

1. Нетопир середземноморський — *Pipistrellus kuhlii* Nat. У багатьох місцях — звичайний вид. Дуже збільшилася чисельність і площа ареалу. Пропоную замість III категорії — IV або навіть V (вид відновлений).

2. Перегузня звичайна — *Vormela peregusna* Guld. Замість II категорії слід встановити I категорію або включити до Червоної книги МСОП як вид, що має тенденцію до скорочення популяцій та ареалу не лише у межах нашої держави, а взагалі у межах видового ареалу. Незважаючи на природоохоронні заходи і відсутність комерційного попиту на хутро, багато угруповань перегузні перестали існувати упродовж останнього 20-річчя, а всьому виду загрожує небезпека.

3. Норка європейська — *Mustela lutreola* L. Бажано замість II категорії встановити I категорію, тому що виду загрожує зникнення не лише у межах нашої держави а взагалі у межах видового ареалу. Відомі угруповання у пониззях Дністра, Дунаю і в Карпатах мають тенденції до скорочення (Волох, 2001).

4. Горностай — *Mustela erminea* L. Незважаючи на величезний ареал і відсутність мисливського промислу в Україні, чисельність наших популяцій швидко скорочується через знищення заплавних лісів та як наслідок повсюдного осушення боліт і надмірно зволжених земель. Особливо помітно цей процес відбувається у заплавах всіх великих рік (Ткачук, 1998; Волох, 1999; Роженко, 2000). Внаслідок зміни гідрорежиму, майже скрізь значно скоротилась чисельність водяної полівки, з якою багато дрібних хижих ссавців мають топічні і трофічні зв'язки, Бажано замість IV категорії встановити II категорію, тому що на даний час більшість угруповань виду є дуже вразливими.

5. Тхір степовий — *Mustela eversmanni* Less. В останнє двадцятиріччя спостерігається зникнення багатьох угруповань виду на тлі скорочення чисельності сірого ховраха, що є основним трофічним компонентом цього хижака. Через повсюдне скорочення чисельності і зникнення осередків існування, замість II категорії слід присвоїти I категорію.

6. Рись звичайна — *Lynx lynx* L. Замість II категорії слід встановити I категорію, тому що виду загрожує реальне зникнення у межах нашої держави і спостерігається скорочення чисельності більшості європейських популяцій. Особлива небезпека нависла над угрупованнями, що перебувають в рівнинних лісах.

Література

- Боровик Е. Н. Численность редких и охраняемых видов млекопитающих в заповедном массиве «Стрельцовская степь» // Вестник зоологии, 1999. — № 4–5. — С. 80.
- Волох А. М. Современный статус млекопитающих Придунавья и состояние их некоторых группировок // Геоэкологический и биоэкологические проблемы Северного Причерноморья: Тезисы докладов международной научной конференции. — Тирасполь, 2001. — С. 58–60.
- Гунчак М. Бурий ведмідь у Карпатах // Лісовий і мисливський журнал. — 1999. — № 5. — С. 25.
- Волох А. М. Изменение фауны охотничьих зверей днестровской дельты в течение XX столетия // Материалы международной научной конференции “Сохранение биоразнообразия бассейна Днестра”. — Кишинёв. — Biotica, 1999. — С. 43–45.
- Роженко М. В. Современное состояние хищных млекопитающих в низовьях реки Днестр // Материалы международной научной конференции “Сохранение биоразнообразия бассейна Днестра”. — Кишинёв: Biotica, 1999. — С. 199–200.
- Роженко М. В., Волох А. М. Поява звичайного шакала (*Canis aureus* Linnaeus, 1758) на півдні України // Вестник зоологии. — К., 2000. — Том 34, № 1–2. — С. 125–129.
- Ткачук Ю. Б. Разнообразие хищных млекопитающих в Буковинском Приднестровье // Материалы международной научной конференции “Проблемы сохранения биологического разнообразия среднего и нижнего Днестра”. — Кишинёв: Biotica, 1998. — С. 159–160.
- Черемисов А. И. Зимовки рукокрылых в Крыму // Тез. докл. 5 съезда Всесоюз. териол. об-ва АН СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1990. — Т. 2. — С. 122–123.

ОСОБЛИВОСТІ УГРУПОВАНЬ ДРІБНИХ ССАВЦІВ ВИСОКОГІРНИХ ЛУК СХІДНИХ КАРПАТ

Олександр КИСЕЛЮК

Карпатський національний природний парк (м. Яремче)

KYSSELYUK O. Features of small mammals communities in alpine meadows of the Eastern Carpathians. — The features of formation of three reserved high-mountainous pratum of East Carpathians are investigated. The species composition and pattern of species dominance of small mammals is described. The resemblance of a species composition is analyzed, and the causes of distinctions are discussed.

Вступ

Особливістю високогір'я Східних Карпат (в межах України) є наявність двох поясів рослинності: субальпійського і альпійського. Спільною рисою для них є переважання комплексів хвойних і листяних чагарників, високотрав'я, субальпійських і альпійських злаково-різнотравних луків, трав'янисто-мохової рослинності і кам'янистих розсипів [12]. Високогірні луки (полонини) в Карпатах займають, в основному, висоти понад 1000 м. Найбільш поширеною рослинною формацією тут є біловусники, значне місце займають і щавельники.

Об'єкти та матеріал досліджень

Нашими дослідженнями охоплено три заповідні високогірні полонини хребта Чорногори (найвищого в Українських Карпатах), які раніше використовувались як пасовища і які останнім часом включено до природно-заповідного фонду. Ділянками для досліджень обрано: на південно-західному макросхилі — полонина Брецул (Карпатський біосферний заповідник), на північно-східному — полонини Маришевська і Шешурська (Карпатський національний природний парк), розташовані на висоті 1350–1450 м.

Вивчення дрібних ссавців у високогір'ї Східних Карпатах (в межах України) проводили дослідники і в попередні роки [1–4, 7, 8–11]. В цій праці представлено результати оригінальних досліджень, частково висвітлені у попередніх публікаціях автора [5, 6].

Вивчення видового складу дрібних ссавців проводили різноманітними методами (відлов пастками, циліндрами, спостереження) в літньо-осінній період протягом 14 останніх років. За час досліджень відпрацьовано ~4000 пастко-діб.

Таблиця 1. Видовий склад дрібних ссавців та їх розподіл за полонинами*

Вид	Брецул	Маришевська	Шешурська
Бурозубка альпійська — <i>Sorex alpinus</i>	—	+	+
Бурозубка мала — <i>S. minutus</i>	—	+	—
Бурозубка звичайна — <i>S. araneus</i>	+	++	++
Кріт європейський* — <i>Talpa europaea</i>	++	++	++
Вовчок лісовий — <i>Dryomys nitedula</i>	—	—	+
Вовчок ліщиновий — <i>Muscardinus avellanarius</i>	+	—	—
Мишівка лісова — <i>Sicista betulina</i>	—	+	+
Нориця руда — <i>Myodes glareolus</i>	—	++	+
Нориця підземна — <i>Terricola subterraneus</i>	+++	++	+++
Нориця темна — <i>Microtus agrestis</i>	++	+++	++
Миша мала — <i>Sylvaeus uralensis</i>	—	—	+
Миша жовтогруда — <i>S. flavicollis</i>	—	+	+
Пацюк сірий — <i>Rattus norvegicus</i>	—	—	+
Разом видів	5	9	11

Примітка: * "—" — вид відсутній, "+" — рідкісний; "++" — звичайний; "+++" — чисельний;

** — наявність і ряснота цього виду визначалась за кількістю кротовин на 1 га.

Таблиця 2. Подібність мікротеріофаун досліджених полонин (у %)

Досліджено ділянка	1	2	3
1. Брецул	—	40,0	33,3
2. Маришевська	40,0	—	66,7
3. Шешурська	33,3	66,7	—

Результати досліджень

В результаті проведених досліджень виявлено 13 видів дрібних ссавців (табл. 1). На полонинах основу мікротеріофауни складають чотири види: бурозубка звичайна, нориці підземна і темна, кріт. Найбільшою видовою різноманітністю характеризується пол. Шешурська, в рослинних асоціаціях якої відмічено 11 видів. Домінантами на всіх полонинах є *Terricola subterraneus* та *Microtus agrestis*, типовими місцями перебування яких є лучні екосистеми.

У складі дрібних ссавців полонин є види, що характерні для інших угруповань. До них відносяться представники лісового поясу: вовчок лісовий, нориця руда, миша жовтогруда. Відмічено синантропний вид — пацюка сірого.

Виявлено відмінності у домінуванні видів. На пол. Брецул домінує *T. subterraneus* (75,4 %), співдомінант — *M. agrestis* (15,8). На пол. Маришевська домінує *M. agrestis* (43,0), співдомінанти — *Sorex araneus* (20,9) і *T. subterraneus* (14,0). На пол. Шешурська домінує *T. subterraneus* (40,2), співдомінант — *S. araneus* (30,8). Спостерігається зміна домінантів в окремі роки.

Для порівняння мікротеріофауни нами використано коефіцієнт фауністичної подібності Жаккара. Результати його розрахунку зведено у табл. 2.

Аналіз подібності фаун свідчить, що найвищий ступінь подібності мікротеріофаун (66,7 %) спостерігається між полонинами Маришевська та Шешурська, оскільки вони знаходяться на одному макросхилі — північно-східному.

Найменший показник схожості (33,3 %) — між полонинами Брецул і Шешурська, що, очевидно, пов'язано з різною їх експозицією і значною просторовою віддаленістю цих місцезнаходжень.

Висновки

Аналіз отриманих матеріалів свідчить, що високогірні луки характеризуються стабільним видовим складом дрібних ссавців, який сформувався з часу їх заповідання (з 1968 р.), і спільними для них є чотири види.

Для відкритих ділянок найбільш типовими є два види і домінування їх в значній мірі залежить від загального стану чисельності дрібних ссавців.

Подібність мікротеріофаун досліджених полонин значною мірою залежить від експозиції схилів та територіальної віддаленості; найвищий ступінь подібності спостерігається між полонинами одного макросхилу.

Література

1. Довганич Я. Е. Млекопитающие // Фауна Карпатского заповедника. — Москва, 1988. — С. 36–43. — (Серия Флора и фауна заповедников СССР).
2. Загороднюк И. В. Особенности географического распространения и урвни численности *Terricola subterraneus* на территории СССР // Зоологический журнал. — 1992. — Том 71, вып. 2. — С. 86–97.
3. Загороднюк И., Покинчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника / Під ред. І. Смелянова // Вестник зоологии. — 1997. — Дод. 5. — 60 с.
4. Рудышин М. П. Экология подземной полевки в Украинских Карпатах // Хомяковые фауны Украины. — Киев, 1987. — С. 6–11. — (Препр. / АН Украины. Ин-т зоологии № 7.87).
5. Киселюк О. І. Видова різноманітність дрібних ссавців заповідних високогірних лук Чорногори // Екологічні основи оптимізації по режиму охорони і використання природно-заповідного фонду. (Тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф.). — Рахів, 1993. — С. 166–168.
6. Киселюк О. І. Населення дрібних ссавців заповідних екосистем Східних Карпат: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. — Київ, 1998. — 16 с.
7. Полушина Н. А. Розподіл і чисельність дрібних ссавців Чорногори // Вісник Львів. ун-ту. — Львів, 1972. — Вип. 4. — С. 66–81.
8. Полушина Н. А. Териокомплексы высотных поясов Украинских Карпат // Мат-лы Всесоюз. совещ. «Экология млекопитающих горных областей». — Свердловск, 1977. — С. 48–50.
9. Рудышин М. П. Розміщення мишовидних гризунів в рослинних асоціаціях Боржавських полонин і Чорногори // Наук. зап. Наук.-природн. музею АН УРСР. — Львів, 1961. — № 9. — С. 45–51.
10. Татаринов К. А. Фауна хребетних заходу України. — Львів: Вища школа, 1973. — 257 с.
11. Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
12. Украинские Карпаты. — Киев: Наукова думка, 1988. — 207 с.

МИШОПОДІБНІ ГРИЗУНИ І ЗЕМЛЕРИЙКИ ВІДКРИТИХ ДІЛЯНОК КАНІВСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА

Надія РУЖІЛЕНКО

Канівський природний заповідник (м. Канів)

Територія Канівського природного заповідника переважно заліснена. Для порівняння населення дрібних ссавців на відкритих ділянках обрано дві лучно-степові ділянки у нагірній частині заповідника і два заплавні острови: ур. «Велике Скіфське городище» (4,9 га) і ур. «Грушки» (5,8 га), о-в Круглик (82 га) і острів Шелестів (394 га), які знаходяться в середній течії Дніпра.

У складі трав'янистої рослинності переважають: в ур. «Велике Скіфське городище» — куничник *Calamagrostis epigeios* і райграс *Arrhenatherum elatius*, в ур. «Грушки» — костриця *Festuca valesiaca* і полин *Artemisia austriaca*. На островах переважають полин *Artemisia dniproica*, куничник наземний, лисохвіст *Alopecurus pratensis*, костриця *Festuca beckeri*. Острів Круглик порівняно з о. Шелестів — нижчий за рівнем, і часто затоплюється (переважно весною).

Мікротеріофауна лучно-степових ділянок. На лучно-степових ділянках зареєстровано 7 видів мишоподібних гризунів і 2 види землерийок. Фоновими серед мишоподібних є *Apodemus agrarius*, *Microtus arvalis*, *Sylvaeomus sylvaticus*, серед землерийок — *Sorex minutus* і *S. araneus* (Ружіленко, 2000). Протягом тривалого періоду спостережень тут серед гризунів домінують *A. agrarius* і *M. arvalis* (Велике Скіфське городище) та *A. agrarius* і *S. sylvaticus* (Грушки).

У роки зростання чисельності *A. agrarius* (1989–1990 рр.), що одночасно відбувалося у нагірній частині і на островах, значне зростання чисельності цього виду спостерігалось в ур. Грушки, тоді ж відмічено різке зниження чисельності *S. sylvaticus*. Затяжні депресії притаманні видам *A. agrarius* та *M. arvalis*, причому відсутність останнього виду в результаті обліків з 1998 р. відмічена одночасно на островах і у нагірній частині заповідника. Загалом склад фонових видів гризунів на лучно-степових ділянках стабільний.

Видовий склад і чисельність землерийок вивчали на лучно-степовій ділянці в ур. Велике Скіфське городище у 1992–1994 рр. Домінуючим видом в цьому біотопі є *S. minutus*, чисельність якої порівняно з *S. araneus* досягає 86 %. Як показали наші дослідження (Ружіленко та ін., 1995), розподіл обох видів землерийок в біотопах нагірної частини залежить від вологості ґрунту.

Мікротеріофауна заплавних островів. На заплавних островах заповідника зареєстровано 9 видів мишоподібних і 3 види землерийок (Ружіленко, 1995,

1997, 1998). З них фоновими є 4 види гризунів (*A. agrarius*, *S. sylvaticus*, *M. arvalis*, *C. glareolus*) і 2 види землерийок (*S. araneus*, *S. minutus*). В період низької чисельності *A. agrarius* (1996–2000 рр.) на заплавному о. Круглик домінантами виступали *C. glareolus* та *A. agrarius*, а на о. Шелестів — *C. glareolus* та *A. sylvaticus*. У роки підйому чисельності *A. agrarius* (1997–1990 рр.) на заплавних островах також помітно зростає чисельність *M. arvalis*, проте знижується до мінімуму чисельність *S. sylvaticus*. На острові Круглик фоновим видом виступає *A. agrarius*, а на острові Шелестів — *C. glareolus*.

Домінування (на заплавних островах) протягом тривалого періоду (1987–1998 рр.) виду *C. glareolus* є нетиповим і пояснюється появою в екосистемах островів нового чагарника — *Amorpha fruticosa*. В різні періоди досліджень домінуючі види та чисельне співвідношення мишоподібних гризунів на островах досить різняться, що вказує на нестабільність в даній екосистемі. Серед землерийок на островах домінує *S. araneus* (67 %), причому на більш низинному о. Круглик цей вид є чисельнішим. На відміну від лучно-степових ділянок, на відкритих ділянках заплави (шелюжники) зростання чисельності *S. minutus* не спостерігається. Причинами цього є розріджена рослинність, відсутність дернини і сильне прогрівання піщаного ґрунту влітку. На чисельність землерийок впливають також погодні умови протягом репродуктивного періоду: температура повітря, сума річна кількість опадів тощо.

Висновок. Попри відмінності різних типів відкритих ділянок, видовий склад і частка різних видів мишоподібних гризунів загалом подібні, а динаміка чисельності окремих видів піддається прогнозуванню. Проте в залежності від рослинних угруповань навіть в близько розміщених біотопах материкової частини чи островах домінуючі пари мишоподібних можуть відрізнятися.

Література

- Ружиленко Н. С. Видовое разнообразие и динамика численности островных популяций мелких млекопитающих Каневского заповедника // Проблемы сохранения разнообразия природы степных и лесостепных регионов. Мат.-лы Российско-Украинской науч. конф., посвящ. 60-летию Центрально-Черноземного заповедника. — М., 1995. — С. 234–237.
- Ружиленко Н. С. Особенности населения мышевидных грызунов пойменных островов Каневского заповедника // Заповідна справа в Україні. — 1997. — Том 3, вип. 1. — С. 31–34.
- Ружиленко Н. С. Землерийки (Soricidae) заплавок Канівського заповідника // Роль охоронюваних природних територій у збереженні біорізноманіття. Мат.-ли конф., присвяч. 75-річчю Канівського природного заповідника. — Канів, 1998. — С. 231–232.
- Ружиленко Н. С. Видовое разнообразие и численность мелких млекопитающих луго-степных участков Каневского заповедника // Степи Северной Евразии: Стратегия сохранения природного разнообразия и степного природопользования в XXI веке. Матер. Междунар. симпозиума. — Оренбург, 2000. — С. 336–337.
- Ружиленко Н. С., Щербатенко А. С., Мишта А. В. Воздействие климатических условий на соотношение численности двух видов бурозубок в Каневском заповеднике // Проблемы сохранения разнообразия природы степных и лесостепных регионов. Мат.-лы Российско-Украинской науч. конф., посвящ. 60-летию Центрально-Черноземного заповедника. — М., 1995. — С. 237–238.

ПОЛІМОРФІЗМ РІЗНИХ ТИПІВ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНИХ МАРКЕРІВ У ДЕЯКИХ ПРЕДСТАВНИКІВ UNGULATA

Тетяна ДИМАНЬ¹, Валерій ГЛАЗКО²

¹ Білоцерківський державний аграрний університет,

² Інститут агроекології та біотехнології УААН

Вивчення поліморфізму молекулярно-генетичних маркерів у різних таксономічних групах є важливим для вирішення низки теоретичних і прикладних проблем фундаментальної і спеціальної генетики. У більшості випадків відмінності між таксонами розглядаються за кодуючими і некодуючими амінокислоти ділянками ДНК, за окремими структурними генами без врахування особливостей біохімічних функцій їх білкових продуктів, за «аноніmnими» (з точки зору функції і локалізації) послідовностями ДНК.

Метою роботи було міжвидове порівняння поліморфізму різних типів молекулярно-генетичних маркерів (білки, ISSR–PCR) у представників двох рядів Ungulata — парнопалих (Bovidae, Suidae) та непарнопалих (Equidae) і аналіз філогенетичних взаємовідносин між ними. Матеріалом для досліджень були проби крові (лейкоцити, еритроцити, плазма) і тканин сільськогосподарських видів тварин та близькоспоріднених диких видів.

Для оцінки поліморфізму структурних генів використано метод електрофоретичного розділення білків у поліакриламідному і крохмальному гелях з їх подальшим гістохімічним фарбуванням. Вивчали генетично детермінований поліморфізм 30 генетико-біохімічних систем, серед яких три групи білків з різною біохімічною функцією в системах загального метаболізму — транспортні білки, ферменти метаболізму екзогенних субстратів, ферменти внутрішньоклітинного енергетичного метаболізму. Поліморфізм анонімних послідовностей ДНК вивчали методом ISSR-PCR (*inter-simple sequence repeat*). Для ампліфікації фрагментів ДНК, розміщених між різними мікросателітними локусами, використовували динуклеотидні праймери з послідовностями (GA)₉C, (AG)₉C, (AC)₉T.

У результаті досліджень білкового поліморфізму у диких і domestikованих копитних зроблено такі висновки: 1. Висока частота близькоспоріднених схрещувань сумісна зі збереженням генетично детермінованого поліморфізму біохімічних маркерів, і цей процес локус-специфічний. 2. Попри те, що досліджені групи тварин є ізольованими і малочисельними популяціями, для них характерний відносно високий рівень генетичної мінливості за локусами генетико-біохімічних маркерів. 3. У досліджених групах видів Ungulata діють механізми, які сприяють підтриманню внутрішньовидової генетичної різноманітності.

Дендрограма генетичних взаємовідносин між видами Ungulata, побудована на основі індексів генетичної подібності, розрахованих за розподілом генотипів ISSR–PCR маркерів.

4. Рівень і розмах генетичної мінливості, оцінюваний за значеннями середньої гетерозиготності, а також внутрішньовидові генетичні взаємовідносини співставні у диких і domestikованих видів. 5. Внесок у генетичну мінливість білків з різною біохімічною функцією неоднаковий: у диких видів ссавців вищий рівень поліморфізму спостерігається за ферментами внутрішньоклітинного енергетичного метаболізму, а у домашніх видів у внутрішньовидовій диференціації беруть участь в основному транспортні білки і ферменти метаболізму екзогенних субстратів.

Використання маркерів ISSR–PCR уможливило отримання мультилокусних спектрів ампліконів, які стабільно відтворювались під час дослідження одних і тих самих геномів, завдяки чому можна було успішно диференціювати генофонди як домашніх, так і близькоспоріднених диких видів тварин. Разом з маркерами структурних генів маркери «анонімних» послідовностей ДНК можуть слугувати додатковою видовою характеристикою. На основі аналізу їх поліморфізму побудовано дендрограму генетичних взаємовідносин між дослідженими видами (рис.).

Представники різних таксонів кластеризувалися загалом відповідно до їх філогенетичних взаємовідносин, встановлених на основі палеонтологічних даних. Цікавою обставиною є більша близькість видів антилоп до родини коней, ніж до видів родини порожнисторогих, куди їх відносять. Очевидно, диференціація видів за такою морфологічною ознакою, як кількість пальців, досить умовна і не збігається з генетико-еволюційними розрахунками часу їх дивергенції.

ЦИТОГЕНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ МИШОПОДІБНИХ ГРИЗУНІВ ПРИ БІОІНДИКАЦІЇ ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЙ

Світлана КОСТЕНКО¹, Тетяна ГЛАЗКО¹, Олена БУНТОВА²

¹ Інститут агроекології і біотехнології УААН (Київ)

² Чорнобильський науково-технічний центр міжнародних досліджень (Чорнобиль)

Використання мишоподібних гризунів у якості тестерних об'єктів при біоіндикації забруднених територій зумовлене рядом переваг: широкий ареал, високі темпи розмноження, щільний контакт з верхніми шарами ґрунту, в яких накопичуються полютанти. Препарати клітин кісткового мозку мишоподібних готують без додаткового культивування. Це дає можливість оцінювати реальну картину, яка була на момент отримання цитогенетичних препаратів.

У дослідженнях генотоксичності середовища традиційним критерієм оцінки впливу є частота клітин кісткового мозку з хромосомними абераціями, а також частота тварин з конститутивними хромосомними перебудовами. Такий підхід було перенесено з лабораторних досліджень дії великих доз різних генотоксичних агентів у гострих експериментах. Проте, у ряді робіт (Гончарова и др., 1996; Гилева и др., 1997; Дмитриев, 1997) показано, що у польових умовах хронічної низькодозової дії генотоксичних факторів у мишовидних гризунів частоти зустрічальності тварин з конститутивними хромосомними аномаліями і метафаз з хромосомними абераціями не корелюють із рівнем забрудненості. Традиційний підхід до оцінки забруднення середовища генотоксичними агентами шляхом підрахунку цих характеристик у низькодозовому діапазоні є недостатньо інформативним (Гончарова и др., 1996; Гилева, 1997; Дмитриев, 1997). Це спонукає до пошуку додаткових цитогенетичних характеристик, які тісніше пов'язані із рівнем забрудненості місць відлову тварин.

У дослідженнях генотоксичності також часто не враховують видову приналежність тварин. Вважається, що цитогенетична відповідь на генотоксичний вплив є універсальною. Хоча при дослідженні летальних доз іонізуючого опромінення були виявлені міжвидові відмінності між рудими і сірими полівками. Також часто не враховуються каріотипові особливості тестових об'єктів (кількість хромосом, їх морфологія, стабільність в ареалі).

Мета цієї роботи полягала у порівнянні ефективності використання різних параметрів соматичного мутагенезу у видів мишовидних гризунів для біоіндикації генотоксичного (радіонуклідного) забруднення у низькодозовому діапазоні. Робота виконана на гризунах, відловлених у 30-км зоні відчуження Чорнобильської АЕС в місцях з рівнями забруднення 15–20 Ки/км², 30–120 Ки/км² та 130–2000 Ки/км². Препарати клітин кісткового мозку готували за стандартною

методикою, без колхіцину. В якості моделі використовувалися три види гризунів: *Microtus oeconomus*, *Microtus arvalis* та *Clethrionomys glareolus*, які суттєво різняться за рядом каріотипових особливостей.

У результаті цитогенетичного аналізу груп трьох видів мишовидних гризунів, відловлених у місцях із різними рівнями радіонуклідного забруднення, міжгрупові достовірні відмінності за частотами зустрічальності метафаз із ХА не виявлені. Найбільш універсальною характеристикою, «чутливою» до різних доз хронічного впливу (радіонуклідного забруднення зон відлову) виявилася кількість одноядерних лімфоцитів кісткового мозку з мікроядрами.

При цитогенетичному дослідженні груп звичайних і рудих полівок за кількістю МЯ у більшості серій виявлено відмінності ($P < 0,05$; $P < 0,01$), які відповідають відмінностям у рівнях радіонуклідного забруднення місць відлову тварин. Крім того, спостерігали видоспецифічне збільшення частот зустрічальності різних типів цитогенетичних аномалій у зв'язку зі збільшенням радіонуклідного забруднення місць відлову. У рудих полівок зростала частота зустрічальності метафаз із міжхромосомними злиттями типу робертсонівських транслокацій. У звичайних полівок підвищувалася частка анеуплоїдних клітин та виявлено тісний зв'язок між частотою зустрічальності анеуплоїдних клітин і МЯ.

При аналізі внеску окремих хромосом у цитогенетичні порушення у представників різних видів гризунів спостерігалися індивідуальні та видові особливості. У полівок-економок виявлено тенденцію до більш частого залучення до анеуплоїдії і АРЦРХ хромосом № 10 і 14, що, можливо, пов'язано з особливостями їх морфології, оскільки більша частина каріотипу полівки-економки представлена мета- і субметацентричними хромосомами. У звичайних полівок просліджувалася внутрішньогрупова гетерогенність між тваринами за наявністю зв'язків між розміром, морфологією хромосом і їх залученням до цитогенетичних аномалій. У рудих полівок, відловлених у найбільш забрудненому радіонуклідами регіоні, до АРЦРХ частіше залучені метацентричні хромосоми.

Таким чином, виявилося, що специфіка цитогенетичної відповіді на генотоксичний вплив пов'язана з каріотиповою стабільністю виду в ареалі його поширення, а також із видовими особливостями морфології хромосом. За мінливості ряду цитогенетичних характеристик найбільш чутливим до хронічного низькодозового опромінення у дослідженому діапазоні доз виявився вид звичайної полівки, найменш стабільний з досліджених в ареалі виду.

При використанні різних цитогенетичних характеристик для оцінки екологічного забруднення, в якості індикаторних показників необхідно враховувати видоспецифічні особливості каріотипів видів мишовидних гризунів. Для полівки-економки типовим є підвищене залучення (відносно інших хромосом) до анеуплоїдії й асинхронне розщеплення центромер хромосом 10 і 14; для рудої полівки — асинхронне розщеплення метацентричних хромосом; для видів з акроцентричними хромосомами — міжхромосомні асоціації за типом робертсонівських транслокацій.

Огляд поширення *MUS SPICILEGUS* у ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКИХ СТЕПАХ

Ігор ЗАГОРОДНЮК¹, Олександр КОНДРАТЕНКО²

¹ Інститут зоології НАНУ, ² Луганський природний заповідник

Zagorodniuk I., Kondratenko O. Review of the distribution of *Mus spicilegus* in the Donets-and-Don steppes. — Descriptions of modern status and trends in expansion of *Mus spicilegus* in region.

Курганцева миша (*Mus spicilegus* Petenyi, 1882) — мало досліджений вид гризунів, що поширений у Східній Європі в межах степової і частково лісостепової смуг. Довгий час цей вид не відрізняли від миші хатньої (*Mus musculus* L.) і звичайно позначали всіх вільноживучих мишей як *Mus hortulanus* Nordm. [3; 7]. В регіоні Донецько-Донських степів проходить східна межа поширення виду, проте дотепер всі дані про поширення виду тут вкрай фрагментарні [1; 4] попри те, що саме зі сходу України (Артемівськ) описано *Mus sergii* [1].

Аналіз відомих знахідок виду в регіоні дозволяє припустити значно ширше поширення виду [5]. Як нещодавно відмічено, «Очевидно, що вид широко розпространен по югу Средне-Русской возвышенности, включая юг Сумской, Белгородскую, Луганскую и Полтавскую обл.» [4]. Можна припустити виразні багаторічні цикли чисельності виду, і на краях його ареалу його виявлення звичайно можливе тільки в періоди зростання чисельності. Останнім часом цей вид все частіше реєструють у різних частинах Донецько-Донських степів.

На схід від Дінця вид відомий з наступних місцезнаходжень (за результатами перевизначення колекцій, архівними записами Харківської обл. СЕС, результатами опитування колег, знахідками курганчиків авторами; в усіх випадках мова йде не про населені пункти, а про їхні околиці):

Харківська обл.: @ Зміївський р-н, ст. Занки [6]; @ Красноградський р-н, с. Ленінське, 1990 [4]; @ Зміївський р-н, ст. Занки, с. Лиман, 1957–1958 [4]; @ Зміївський р-н, Донецька біостанція, піски лев. бер. Дінця, 1936 [4]; @ Вовчанський р-н, с. Гонтарівка, 1995 [4]; @ м. Великий Бурлук, 1990 [4]; @ Велико-Бурлуцький р-н, с. Сер. Бурлук, 1995 [4]; @ Шевченківський р-н, с. Петропілля, 1988 [4]; @ Куп'янський р-н, с. Іванівка, 1993 [4]; @ Куп'янський р-н, Сенькове, 1957 [4]; @ м. Красний Лиман, 1957 [4].

Луганщина: @ Троїцький р-н, с. Троїцьке, 1986 [2; 4]; @ Кремінський р-н, с. Рубіжне, 1997 [5]; @ Старобільський р-н, с. Лиман, 1995 [5]; @ Новоайдарський р-н, с. Колядовка, 1994 [5]; @ м. Біловодськ, 1994 [2;]; @ Міловський р-н, с. Мусіївка, 1993 [5]; @ Міловський р-н, с. Криничне, 1988 [5]; там само, біля зап-ка Стрільцівський степ, 1988, 1997 [5]; @ Станично-Луганський р-н, с. Герасимівка, 1996–1997 [5]; @ Станично-Луганський р-н, с. Нижня Вільхова, 1996 [5]; @ смт Станично-Луганське, 1995–1997 [5].

За всією сумою доступних на 2001 р. даних межі поширення виду на сході його ареалу можуть бути окреслені наступними 18 пунктами, які обмежують практично всю територію східних областей України та східний сегмент Ростовської області принаймні у межиріччі Дінця і Дону:

Харківська обл.: 1) Краснокутський р-н, с. Колонтаїв [4]; 2) Краснокутський р-н, с. Козівка [4]; 3) Дергачівський р-н, с. Слатине [4]; 4) Вовчанський р-н, с. Гонтарівка [4]; 5) Великобурлуцький р-н, с. Великий Бурлук [4]; *Луганщина*: 6) Троїцький р-н, с. Троїцьке [2; 4]; 7) Старобільський р-н, с. Лиман [5]; 8) @ Старобільський р-н, окол. м. Старобільськ і далі на схід у бік Мілове [6]; 9) Біловодський р-н, м. Біловодськ [2]; 10) Міловський р-н, с. Мусіївка [5]; 11) Міловський р-н, с. Криничне [5]; 12) Станично-Луганський р-н, с. Герасимівка [5]; 13) на схід від с. Станично-Луганське, рибгосп [5]; 14) Свердловський р-н, с. Провалля, заповідник «Провальський степ» (дані авторів); 15) Антрацитівський р-н, с. Дякове [5]; *Ростовщина*: 16) с. Матвіїв Курган [2]; 17) дельта Дону [6]; *Донецщина*: 18) Тельманівський р-н, с. Гранітне («Чермалик») [7].

Аналіз наявних даних дозволяє говорити про наступне:

1) фактично кількість відомих знахідок виду в різних районах залежить від інтенсивності пошуків виду, і зміни уявлень про поширення виду в регіоні визначаються змінами інтересу дослідників до територій, які обстежуються;

2) порівняння даних про колишнє і сучасне поширення виду в окремих добре досліджених місцезнаходженнях (зокрема, Стрільцівський, Провальський і Хомутовський степ) свідчить про сучасне розширення видового ареалу;

3) всі дані свідчать про значно більш широке, ніж вважалося, поширення виду в регіоні і його наявність на суміжних територіях Білгородської, Воронізької і Ростовської областей, з якими досліджені нами райони мають суцільні, не роз'єднані значущими природними бар'єрами ландшафти.

4) суттєвим фактором виявлення виду є сезон досліджень, і всі надійні його знахідки стосуються осіннього і весняного періодів, коли можна спостерігати курганчики, а обліки пастками часто не дозволяють зареєструвати вид.

1. Вальх Б. С. О новом виде мыши (*Mus sergii* sp. nova) // Труды Харк. тов-ва досл. прир. — 1927. — Том 50, вып. 2. — С. 49–50.
2. Загороднюк И. Новые для европейской части Российской Федерации виды грызунов (*Rodentiformes*) // Вестник зоологии. — 1994. — Том 28, № 6. — С. 73.
3. Загороднюк И. В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 1 // Вестник зоологии. — 1996. — Том 30, № 1–2. — С. 28–45.
4. Загороднюк И. В., Наглов В. А., Зоря А. В. Современное распространение *Mus spicilegus* в Слобожанской Украине // Вестник зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 75.
5. Кондратенко А. В. Курганчиковая мышь (*Mus spicilegus*, *Mammalia*) в восточных регионах Украины // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5–6. — С. 133–136.
6. Котенкова Е. В., Булатова Н. Ш. (ред.). Домовая мышь: происхождение, распространение, систематика, поведение. — Москва: Наука, 1994. — 268 с.
7. Мигулін О. О. Курганчиковая мышь (*Mus sergii* Valch) як вид // Збірник праць Зоологічного музею. — 1937. — Вип. 20. — С. 115–120.

О МЕТОДАХ ИССЛЕДОВАНИЯ МИКРОТЕРИОФАУНЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЛОВЧИХ СИСТЕМ

Александр КОНДРАТЕНКО и Виталий ФОРОЩУК

Луганский природный заповедник (Станично-Луганское)

Изучение видового состава и учет численности мелких млекопитающих на территории объектов ПЗФ и биостационаров чаще всего проводятся методом ловушко-линий с применением либо капканчиков Геро (ловушки-давилки, плашки), либо живоловушек с захлопывающейся дверцей, стандартного, заводского образца (Кучерук, 1952). Реже применяются другие методы учета или изучения видового состава микротериофауны: сбор и анализ погадок хищных птиц (совы, луны, канюки, пустельги) и экскрементов хищных млекопитающих. Учет методом ловчих канавок позволяет отлавливать всех передвигающихся по поверхности земли зверьков в прижизненном состоянии.

Методика закладки канавок, предложенная В. Поповым (1945), была упрощена. Так, в наиболее типичных биотопах (парцеллах), закладывается по одной 20-метровой канавке глубиной 10–15 см и шириной, соответствующей диаметру 1,5 или 2-литровой пластиковой бутылки, которые использовались в качестве ловчих цилиндров, вместо дорогостоящих металлических (жестяных) конусов или цилиндров. Канавка и пространство, лишенное растительного покрова, прикармливается кубиками хлеба, смазанными растительным маслом.

В местах, где тяжело заложить канавку (например, в заболоченных местах, на участках каменистых степей, в густом лесу с обильным подростом и т. д.), возможна закладка профиля ловчих цилиндров (конусов) с заборчиком между ними. Заборчик устанавливается из тонких досок, фанеры, жести, шифера, плотной полиэтиленовой пленки, ткани, брезента и т.п., длиной 20 м и высотой 20–25 см. После установки 5 конусов (расположенных через 5 м друг от друга и строго по прямой) устанавливается заборчик. Его нижний край на 1-1,5 см заглубляется в землю, чтобы животные не проползали под ним. Таким способом можно отлавливать тех же животных, что и методом ловчих канавок, с той лишь разницей, что будут отлавливаться только те животные, которые подходят к заборчику со стороны расположения конусов.

Канавки проверяются 2 раза в сутки (утром и вечером), а в ненастье еще и в полдень. Сроком, достаточным для определения видового состава и оценки численности, является работа одной канавки в течение 10 суток, т.е. 10 канавко-суток. Для цилиндров с заборчиком — 100 конусо-суток.

Для определения значения исследуемой группы животных в круговороте веществ и превращении энергии в данной экосистеме, необходимо закладывать не менее 15 ловчих канавок. В зависимости от решаемых задач, экосистемами могут выступать парцеллы, овражно-балочные системы или речные бассейны того или иного порядка, границами которых служат водораздельные территории. Ловчие канавки закладываются в верхней, средней и приустьевой частях исследуемой экосистемы, на водораздельной, склоновой и ложбинной территориях правой и левой сторон одного створа. Конкретные места закладки канавок определяются в зависимости от имеющихся типов растительности в экосистеме или парцелл с одним его типом. Желательно проводить отловы животных во всех типах растительных сообществ данной экосистемы.

В целом использование ловчих канавок и цилиндров с заборчиками позволило нам фиксировать в учетах micromammalia, проводимых как в лесных, так и степных биотопах Луганского заповедника, наряду с обычными видами, хорошо идущими в ловушки давилки (*Myodes glareolus*, *Microtus levis*, *Sylvaemus uralensis*, *Sorex araneus*), еще ряда редких или не отлавливаемых давилками видов: *Neomys fodiens*, *Crocidura suaveolens*, *Sicista strandi*, *S. severtzovi*, *Lagurus lagurus*, *Micromys minutus*. С другой стороны, особи таких видов, как *Sicista subtilis*, *Apodemus agrarius*, *Sylvaemus sylvaticus* вообще не попадают в канавки. Кроме этого, этот метод позволяет получить репрезентативные данные, характеризующие численность мелких млекопитающих: средняя относительная численность микромамалий в пойме (57,8 экз./100 канавко-суток) оказалась в 5 раз выше по сравнению со степными участками (11,4 экз./100 канавко-суток).

Метод ловчих канавок и цилиндров с заборчиками также применим при изучении батрахогерпетофауны и фауны наземных беспозвоночных, в частности членистоногих, что и практикуется сотрудниками Луганского заповедника.

Исходя из вышесказанного, предлагается более широкое применение методов ловчих канавок, анализа погадок и экскрементов в практике полевых исследований, а также, если не полную, то преимущественную замену ими метода ловушко-линий для территорий ПЗФ и биостационаров.

Литература

- Кучерук В. В. Учет методом ловушко-линий // Методы учета и географического распределения наземных позвоночных / Под ред. А. Н. Формозова. — Москва, 1952. — С. 20–24.
- Попов В. А. Методика и результаты учета мелких лесных млекопитающих в Татарской АССР // Тр. Об-ва естествоиспытателей при Казанском ун-те. — Казань, 1945. — Том 57, вып 1–2. — С. 131–147.

ПИТАНИЕ УШАСТОЙ СОВЫ (*ASIO OTUS* L.) НА ЮГО-ВОСТОКЕ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Александр ЗОРЯ, Геннадий ТКАЧ, Владимир НАГЛОВ

Харьков Харьковская областная санэпидстанция, 61050, ул. Пролетарская 3,
Харьков, Украина. E-mail: oblses@online.kharkiv.com

Исследование погадок хищных птиц дает ценный материал по составу мелких млекопитающих того или иного региона. Более того, сведения по редким видам млекопитающих, как правило, получают именно благодаря этой технике исследований. Изучение погадок хищных птиц как метод относительного учета численности мелких млекопитающих был предложен, а затем и широко применен И. Г. Пидопличко (1937). Этой методикой за короткий срок можно обследовать обширную территорию и обнаружить редкие виды.

С целью учета относительной численности видов мелких млекопитающих и поиска редких видов, а также для уточнения данных по обилию видов, полученных методом ловушко-суток, нами проанализировано погадок ушастой совы. Ушастая сова (*Asio otus* L.) — наиболее распространенный вид сов на территории Харьковской области. Этот вид сов селится в старых постройках сорок, ворон, в пустотах стволов старых деревьев, в нехолодные зимы встречается в садах и парках, неподалеку от жилья людей.

Всего изучено 190 погадок. Погадки собраны в мае 1997 г. Г. Джамирзовым в Боровском р-не, на берегу Краснооскольского водохранилища в молодом сосновом лесу на площади 200 м². Погадки найдены под соснами, где они образовывали мощный слой. Очевидно, что совы находились здесь с конца лета, осенью и в начале зимы 1996, а также в первые месяцы 1997 г.

В целом, исследованные погадки содержали костные фрагменты 528 особей млекопитающих (13 видов грызунов и 2 вида землероек) и 11 особей птиц (6 видов воробьиных). Видовой состав мелких млекопитающих представлен в таблице 1. В процентном отношении пищу ушастой совы составили: 58,3 % — мыши, 35,8 % — полевки, 3,9 % — землеройки, 2,0 % — птицы.

Наряду с обычными для региона исследований видами нами диагностированы и два редких — полевка темная (*Microtus agrestis*) и белозубка белобрюхая (*Crocidura leucodon*). Описание этих находок будет представлено отдельно.

Основу питания ушастой совы составляют, в первую очередь, наиболее многочисленные виды — мышь домовая, мыши лесные, полевка восточноевропейская, а также хомячок серый.

Таблица 1. Процентное соотношение мелких млекопитающих и птиц, содержащихся в погадках ушастой совы и добытых ловушками

Вид	Погадки		Ловушки	
	Абс.	Доля в %	Абс.	Доля в %
Землеройки				
<i>Sorex araneus</i>	—	—	15	3,2
<i>S. minutus</i>	15	2,8	2	0,4
<i>Crocidura suaveolens</i>	5	0,9	7	1,5
<i>C. leucodon</i>	1	0,2	—	—
Грызуны 1 (сони, хомяки)				
<i>Dryomys nitedula</i>	1	0,2	—	—
<i>Cricetulus migratorius</i>	79	14,7	8	1,7
Грызуны 2 (полевики)				
<i>Myodes glareolus</i>	8	1,5	—	—
<i>Lagurus lagurus</i>	4	0,7	—	—
<i>Microtus levis</i>	98	18,2	82	17,4
<i>M. agrestis</i>	4	0,7	—	—
<i>Micromys minutus</i>	11	2,0	8	1,7
Грызуны 3 (мыши, крысы)				
<i>Apodemus agrarius</i>	5	0,9	10	2,1
<i>Sylvaemus tauricus</i>	3	0,6	2	0,4
<i>S. sylvaticus+uralensis</i>	128	23,7	202	42,9
<i>Mus musculus</i>	130	24,1	130	27,6
<i>M. spicilegus</i>	33	6,1	5	1,1
<i>Rattus norvegicus</i>	1	0,2	—	—
Грызуны gen. et sp.	3	0,6	—	—
Птицы	11	2,0	—	—
Итого	539	100,0	471	100,0

Следует согласиться с утверждением В. В. Кучерука (1952), что метод изучения погадок хищных птиц позволяет определить редкие и доминантные виды, но он не отражает реальных соотношений численности различных видов.

Для проверки этого предположения мы сравнили частоты встречаемости видов в погадках с результаты обловов этих же видов в различных типах местонахождений. Всего методом ловушко-суток (давилки Геро) обловлено 5 типов местонахождений, расположенных в степной зоне Харьковской обл. Отловы проведены в 1996 г., всего обработано 2600 ловушко-суток, отловлены 471 экз. мелких млекопитающих. На долю мышей пришлось 75,3 % всех отловленных зверьков, полевок — 19,1 % и землероек — 5,1 %.

Наиболее высокий индекс общности фаун по Чекановскому-Сьеренсену (Ics) установлен для видового состава мелких млекопитающих, выявленных в погадках ушастой совы и добытых ловушками в полях ($Ics = 0,77 \pm 0,028$). Более низкие значения индекса отмечены при сравнениях погадочных данных с выборками, добытыми в лесополосах ($0,51 \pm 0,023$), скирдах ($0,50 \pm 0,019$), поймах ($0,39 \pm 0,011$) и лесах ($0,37 \pm 0,010$).

Таблица 2. Соотношение частот встречаемости видов мелких млекопитающих в погадках ушастой совы и в разных станциях степной зоны Харьковской области

Вид	Многолетняя доля вида					По всем станциям 1996 г.	Погадки
	Поле	ПЗП	Скирды	Пойма	Лес		
<i>Sorex araneus</i>	0,1	0,9	0,9	9,0	1,4	3,2	—
<i>S. minutus</i>	—	—	—	1,0	0,0	0,4	2,8
<i>Crocidura suaveolens</i>	0,1	0,3	1,4	0,4	0,2	1,5	0,9
<i>C. leucodon</i>	—	—	—	—	—	—	0,2
<i>Neomys fodiens</i>	—	—	—	0,3	—	—	—
<i>Dryomys nitedula</i>	—	—	—	0,05	1,6	—	0,2
<i>Cricetulus migratorius</i>	12,7	6,9	0,3	0,1	3,1	1,7	14,7
<i>Myodes glareolus</i>	0,7	8,0	0,2	26,3	34,6	—	1,5
<i>Lagurus lagurus</i>	0,2	—	—	—	—	—	0,7
<i>Terricola subterraneus</i>	—	—	—	0,1	0,1	—	—
<i>Microtus levis</i>	8,2	7,6	65,0	7,5	3,0	17,4	18,2
<i>M. agrestis</i>	—	—	—	—	—	—	0,7
<i>Micromys minutus</i>	0,1	0,2	4,0	2,1	0,02	1,7	2,0
<i>Apodemus agrarius</i>	4,6	0,7	1,0	24,5	4,09	2,1	0,9
<i>Sylvaemus tauricus</i>	3,2	1,3	0,1	4,3	15,4	0,4	0,6
<i>S. sylvaticus</i>	31,1	65,2	4,9	21,0	35,3	42,9	23,8
<i>Mus musculus</i>	39,1	9,0	22,2	3,7	4,0	28,7	30,2
<i>Rattus norvegicus</i>	0,0	—	—	—	—	—	0,2
Индекс общности, Ics	0,774	0,505	0,497	0,387	0,370		

Следовательно, анализ данных по питанию ушастых сов и видовому составу мелких млекопитающих в различных станциях, оцененному по результатам учетов ловушками, показал наибольшее сходство спектров питания сов с фауной полей. Таким образом, можно отметить, что ушастые совы охотнее всего добывали пищу в сельскохозяйственных угодьях.

Кучерук В. В. 1952. Количественный учёт важнейших видов вредных грызунов и землероек. *Методы учёта численности и географического распределения наземных позвоночных*. Изд-во АН СССР, Москва, 9–46.

Підоплічка І. Г. 1937. Підсумки досліджень погадок за 1924–1935 рр. *Збірник праць зоологічного музею АН УРСР (Київ)*, **19**: 101–170.

МИША КУРГАНЦЕВА І МИШІВКА СТЕПОВА у ДНІПРОВСЬКО-ОРІЛЬСЬКОМУ ЗАПОВІДНИКУ

Надія АНТОНЕЦЬ

Дніпровсько-Орільський природний заповідник, Дніпропетровська обл.

Територія заповідника (ДОПЗ) представлена комплексом довгозаплавних лісів з системою стариць-озер, луків і боліт (І тераса) та піщаного степу (середньодніпровські арени) з насадженнями сосни звичайної різного віку (ІІ тераса). У степовій зоні України, де втрачено степові ландшафти, цей своєрідний псамофітний степ має питому цікавість як об'єкт збереження біорізноманіття флори і фауни, бо в середній течії Дніпра майже не залишилось таких ділянок. Деградація біотопів під впливом діяльності людини (розорювання степів, заліснення річкових арен) призвела до втрати деяких компонентів фауни (зокрема степової мишівки *Sicista subtilis* Pallas, 1733) на значних територіях. Слід підкреслити, що у відповідності до наявності у списку фауни Степу, мишівка степова наведена як вид, відомий виключно для степових угруповань [9].

Матеріал. З 1991 по 2001 рр. у ДОПЗ проводили моніторинг дрібних ссавців в основних біотопах на 15 постійних облікових лініях (П.О.Л.) згідно із загальноприйнятими методиками використанням пасток Геро. Всього за 11 років відпрацьовано 34550 п./діб і зловлено 2838 особин дрібних ссавців.

Результати та їх обговорення. На ділянках природного піщаного степу не охоплених лісорозведенням зареєстровано 10 видів дрібних ссавців: *Crocidura suaveolens* Pall; *C. leucodon* Germ.; *Sicista subtilis* Pall.; *Sylvaemus sylvaticus* L.; *S. uralensis* Pall.; *Apodemus agrarius* Pall.; *Mus musculus* L.; *M. spicilegus* Pet.; *Microtus minutus* Pall.; *Microtus rossiaemeridionalis* Ognev.

Мишівка степова (*Sicista subtilis* Pall.). Вид занесено до Червоної книги України (1994), ІІІ категорія [13]. На ділянках піщаних арен Дніпра у ДОПЗ (Дніпропетровський і Петрівський райони) за період моніторингу 1993–1999 рр. автором статті здобуто 10 екз. степової мишівки: 1) в осінній період (14–16.IX.1993 р.) у кв. 18 піщаного степу заповідника — 5 екз. Чисельність склала 2,5 ос. на 100 п./діб. Статеві-вікова структура популяції (ad: 2 ♂ + 1 ♀; sad: 2 ♀); 2) у 1996 р. (8–11/VII та 6–8/IX) у кв. 20 арени Дніпра — ще 4 екз. Структура популяції (ad: 1 ♂ + 1 ♀; sad: 1 ♀; juv: 1 ♀). Відносна чисельність в обох випадках склала 0,67 ос. на 100 п./діб [1, 2]; 3) в 1999 р. (11–14/V) у кв. 20 піщаного степу здобуто ще 1 екз. (ad ♂) степової мишівки. Чисельність виду склала 0,3 ос. на 100 п./діб.

Морфометричні ознаки здобутих звірків: довжина тіла $63,5 \pm 5,4$; хвоста $72,2 \pm 2,28$; задньої стопи $13,16 \pm 0,9$; висота вуха $11,55 \pm 0,48$ мм; вага тіла — $9,93 \pm 0,49$ г. Тваринки із ДОПЗ відносно короткохвості (одна особина, здобута 1999 р., мала хвіст на 23 % довше тіла). В заповіднику мешкає саме *Sicista subtilis loriger* (2n=26) [14]. Відносна чисельність виду на середньодніпровських аренах у ДОПЗ (0,3–2,5 ос. на 100 п./діб) нижче [2], ніж на нижньодніпровських аренах у Чорноморському біосферному заповіднику (0,5–5,2 ос. на 100 п./діб) [13]. Звірки траплялися у пастках раз на 3 роки (1993, 1996, 1999) [4].

Миша курганцева (*Mus spicilegus* Petenyi, 1882) — вид-двійник звичайної миші [7, 8, 11, 12]. Головною ознакою присутності цього виду на досліджуваній території є наявність курганчиків — зимових запасів корму з диких або культивованих злаків. В заповіднику курганцева миша зустрічається на ділянках піщаного степу в кварталах 6, 7, 8, 20, 30, 39, 42 і 45. Значний підйом чисельності цього виду зареєстровано 2000–2001 р. (у рік піку чисельності дрібних ссавців у 11-річних циклах динаміки чисельності та збільшення врожайності зернових культур і диких злаків). В природних біотопах курганцева миша заготовляє в основному насіння типчака Беккера (*Festuca beckeri*), тонконога піщаного (*Koeleria sabuletorum* Klok.) і полину чорнобиля (*Artemisia scoparia*). Прикриває кормові запаси шаром піску, моху і лишайників.

Цікавою є знахідка поселень курганцевої миші (14 курганчиків 2000–2001 рр.) на ділянках псамофітного степу (центральна частина, 22 га) острова Кам'янистий у кв. 45 на Дніпрі [5]. Щільність поселень склала 0,7 курганчика на 1 га піщаного степу, що значно нижче, ніж в Поділлі [7]. На острові, у кв. 42 (лівобережна ділянка піщаного степу корінного берега р. Дніпро), а також на ділянці псамофітного степу охоронної зони знайдено 9 здвоєних курганчиків, нижні частини котрих злиті повністю і формують двоверхі куполи. Такі великі курганчики відмічені для Луганської обл. на забур'яненому полі після озимої пшениці [10]. Більша частина знайдених курганчиків (n=59) мала висоту 0,3–0,45 м (56,9 %) і діаметр 1,0–1,2 м (84 %). Мінімальні розміри: h=0,1 м; d=0,3 м; максимальні — h=1,0 м; d=(2,4x1,0) м. Курганчики неправильної форми, як на Криворіжжі [6]. У порівнянні з курганчиками з Поділля [7] і Криворіжжя [6] вони мало відрізняються за розмірами, але більші, ніж на Луганщині [10]. Чисельність на території ДОПЗ на постійній обліковій лінії (П.О.Л.) № 3, у кв. 20 піщаного степу восени 2001 р. — 0,7 ос. на 100 п./діб. Цей вид дає сплеск чисельності в роки піків «великої і малої хвиль» в коливаннях чисельності мікромамалій. Чисельність нижче (середня багаторічна — 0,261 ос.), ніж на півдні Дніпропетровщини, у Криворіжжі [6].

Курганчикові миші ДОПЗ починають будувати курганчики з початку вересня і продовжують до кінця листопаду. Гніздова камера розташована на глибині 0,7–1,0 м у суворі зими або знаходяться під запасами корму у теплі і м'які [5]. За роки досліджень зловлено 8 екз. курганцевих мишей (2 ad і 6 sad).

Розміри тіла і вага дорослих звірків (П.О.Л. № 3, весна 1999 р.): самиці — L 80 мм; Са 60 мм; Ау 12 мм; РІ 14 мм; Р 12,0 г; самця — L 80 мм; Са 60 мм; Ау 13 мм; РІ 15 мм; Р 13,6 г, що близько до вимірів тварин з Криворіжжя [6].

Миші мають темно-коричневий окрас спини і темне, майже чорне черевце. Молодняк (sad, juv) сірого кольору. Це рідкісний типово-степовий вид заповідника [2]. Цікавим є факт клептопаразитизму лісової миші (*Sylvaeus sylvaticus*) по відношенню до курганцевої [2], що спостерігається у ДОПЗ повсюди.

Література

1. Антонец Н. В. *Sicista subtilis* (Zapodidae) Днепроовско-Орельского заповедника // Редкие виды млекопитающих России и сопредельных территорий. — М.: Россельхозакадемия, 1997. — С. 7.
2. Антонец Н. В. Динамика популяций микромаммал и полуводных млекопитающих (Rodentia, Insectivora) Днепроовско-Орельского заповедника // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 4. — С. 109–114.
3. Антонец Н. В. Современное состояние редких видов млекопитающих Днепроовско-Орельского заповедника // Состояние, изучение и сохранение заповедных природных комплексов лесостепной зоны. — Воронеж: ВГУ, 2000. — С. 146–147.
4. Антонец Н. В. Стратегия сохранения природного разнообразия микромаммал псаммофитной песчаной степи поврежденной пожаром // Матер. II Междунар. симпози. «Степи северной Евразии: стратегия сохранения природного разнообразия и степного природопользования в XXI веке». — Оренбург, 2000а. — С. 48–50.
5. Антонец Н. В. Дрібні ссавці степових ділянок Дніпровсько-Орільського заповідника // Заповідна справа в Україні. — Канів: КНУ, 2001. — Том 7, вип. 1. — С. 33–37.
6. Евтушенко Е. Х. Особенности биологии курганчиковой мыши в техногенных экотопах // Матер. Всесоюз. научно-метод. совещ. зоологов педвузов. — Махачкала, 1990. — Часть 2. — С. 78–79.
7. Загороднюк И. В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 1 // Вестник зоологии. — 1996. — Том 30, № 1–2. — С. 28–45.
8. Загороднюк И. В., Березовский В. И. *Mus spicilegus* (Mammalia) в фауне Подолии и северная граница ареала этого вида в Восточной Европе // Зоол. журн. — 1994. — Т. 73, № 6. — С. 110–119.
9. Загороднюк И. В. Таксономічна структура теріофауни степної зони України // Актуальні питання збереження та відновлення степових екосистем. — Асканія-Нова, 1998. — С. 274–277.
10. Кондратенко А. В. Курганчиковая мышь (*Mus spicilegus*, Mammalia) в восточных регионах Украины // Вестник зоологии. — 1998. — Т. 32, № 5–6. — С. 133–136.
11. Межжерин С. В., Загороднюк И. В. Морфологические, кариологические и генетические различия домового (*Mus musculus musculus*) и курганчиковой (*Mus musculus hortulanus*) мышей // Домовая мышь. — Москва: ИЭМЭЖ АН СССР, 1989. — С. 99–114.
12. Писарева М. Е. К экологии и систематике курганчиковой мыши // Сб. работ биол. ф-та ДГУ. — 1948. — Т. 30. — С. 227–252.
13. Щербак М. М. (ред.). Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енциклопедія, 1994. — 464 с.
14. Zagorodniuk I., Kondratenko O. Cryptic species of the birch mice (*Sicista*) in Eastern Europe: existence and distribution of four chromosome from in Ukraine // 7th International Conference Rodens et Spatium. Abstracts. — Ceske Budejovice, 2000. — P. 80.

ХИЩНЫЕ МЛЕКОПИТАЮЩИЕ В ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Анатолий АВДЕЕВ¹, Виктор ТОКАРСКИЙ²

¹ Харьковская обл. организация Украинского общества охотников и рыболовов;

² Харьковский национальный университет

Харьковская область расположена на северо-востоке Украины, в двух географических зонах — лесостепной и степной, в пределах водораздела, разделяющего бассейны Дона и Днепра. Граница этих зон проходит от места пересечения границы Полтавской обл. верхним течением р. Орчик через с. Староворовку, севернее г. Первомайского, через Бышкин и по левому берегу Донца до Белгородской обл. Таким образом, к лесостепной зоне относится только северо-западная, примерно 1/4 часть области, а вся остальная (3/4) — к степной зоне (Виленкин, Демченко, 1971). Территория — 31,4 тыс. км². В рельефе выражена волнистая и широко-волнистая балочная равнина, расчлененная речными долинами, балками и оврагами с преобладающим уклоном поверхности на юг (Демченко, 1971). В некоторых частях области балки являются основной формой рельефа. Территория, покрытая лесами, составляет около 415 тыс. га, в т. ч. 38 тыс. га лесных охотничьих угодий. Сельскохозяйственных угодий — 2,4 млн. га, в т. ч. 2,2 млн. га охотничьих угодий. В связи с этим для области характерны виды хищных как открытых, так и лесных ландшафтов.

Волк (*Canis lupus* L., 1758). Согласно Бернской конвенции (1979) волк взят под охрану. К конвенции в 1997 г. присоединилась и Украина, но статус волка был изменен: численность волка в Украине регулируется. В настоящее время волк на территории Харьковской обл. распространен повсеместно, но, в основном, сконцентрирован в восточной и северо-восточной частях степной зоны в районах, граничащих с Белгородской, Луганской, Донецкой и Днепропетровской областями. В период с 70-х до середины 90-х годов XX ст. численность волка была стабильной и варьировала в разные годы от 20 особей в 1974 до 166 в 1982 г. Наблюдалось два пика увеличения численности волка. В период с 1979 по 1982, соответственно, с 33 до 166 особей, а в период с 1995 по 2000 г. — с 43 до 132 особей (Авдеев, Токарский, 2001). Ежегодно численность волка растет и в Харьковской, и в соседних областях. Только с 1997 г. поголовье волка в Харьковской обл. увеличилось на 152 %, Сумской — 173 %, Луганской — 128 %, Донецкой — 211 %, Днепропетровской — 116 % и Белгородской — 114 %. Всего с 1997 г. в Харьковской и прилегающих областях добыто 1407 волков. Зарегистрированы случаи нападения на людей (Токарский, Авдеев, 2001).

Таблица 1. Численность барсука в Украине и Харьковской обл. (данные 2ТП—охота)

Год	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Украина (тыс. экз.)	15,7	17,0	18,1	19,5	19,7	24,8
Харьковская обл. (экз.)	803	659	705	741	941	3331

Барсук (*Meles meles* L., 1758). Численность барсука в Украине на конец 60-х годов XX ст. составляла около 11 тыс. особей и продолжала снижаться до конца 80-х годов. Основными причинами снижения численности популяции барсука в то время следует считать сокращение и деградацию стадий его обитания, рост численности хищников — волков, лисиц, бродячих собак, а также браконьерский промысел из-за целебного жира. В последние годы численность барсука в Украине, благодаря усилению охраны охотугодий от браконьеров, круглогодичного отстрелу хищников и других факторов начала расти (табл. 1). В прошлом, численность барсука в Харьковской обл., как и по всей Украине, была низкой. Так А. Чернай (1853) отмечал: «У нас встречается теперь весьма редко, в Змиевском уезде и в Екатериновской губернии. Довольно часто попадаетеся в Крыму, в Бессарабии и по восточному берегу Черного моря». Чуть позже, в 1866, он же отмечал: «В фауне Харьковской губернии и прилежащих к ней мест медведь, барсук, выдра, бобр покинули местность, в которой вместе с заселением ее стали редеть леса, мелеть реки, высыхать болота». А. Мигулин (1938) указывает на несколько экземпляров барсука, добытых в Харьковской обл., но в целом для Украины отмечает его малочисленность.

В настоящее время в Харьковской обл. барсук распространен повсеместно. Численность его стабильна и имеет тенденцию к росту (табл. 1). Как видно из табл. 2, в лесостепной зоне барсук предпочитает селиться в лесных угодьях — байрачных лесах и лесных балках (67 %), реже (33 %) — в ярах и балках, поросших кустарниками, лесополосах. В степной зоне в лесных угодьях селится 36 % барсуков, в открытых — 64 %. В целом из общего количества учтенных в области барсуков 22 % обитает в лесостепной зоне, 78 % — в степной, около 55 % — в лесных угодьях (3,7 экз. / тыс. га) и 45 % — в открытых (2,1 экз. / тыс. га). Увеличение численности барсука повлекло за собой и негативные явления. Так, на хут. Горький Шевченковского р-на в сентябре 2000 г. бешеный барсук, проникший на подворье, покусал хозяина в хозяйственной постройке.

Лисица (*Vulpes vulpes* L., 1758) обычный охотничий вид фауны области. В последнее время численность вида стабильна и составляет около 4–5 тыс. особей. За последние десятилетия наблюдались несколько подъемов численности. Так в начале 70-х она сохранялась на 9–10 тыс., затем спад и снова в 1986 г. ее численность возросла до 9332 особи. О сравнительной стабильности численности лисицы говорят некоторые цифры по добычи. Так в 1926 г. в целом по Харьковской обл. добыто 861 лису, а в 1996 — 1076 особей. Приведем несколько цифр отдельно по некоторым районам. В Купянском р-не в 1926 г. добыто 167 особей, а в 1996 — 189; в Изюмском в 1926 г. добыто 114, а в 1996 г. — 65; в Первомайском в 1926 г. добыто 242, а в 1996 — 250 особей лисицы.

Таблица 2. Численность барсука в охотугодьях области по учетам 2000 г. (голов/семей)

Наименование районов*	Лесостепь			Степь			Всего
	лесные угодья	открытые угодья	всего	лесные угодья	открытые угодья	всего	
Балаклеяский	—	—	—	52/8	316/79	368/87	368 / 87
Барвенковский	—	—	—	20/5	—	20/5	20/5
Ближнекоковский	—	—	—	—	55/15	55/15	55/15
Богодуховский	—	40/7	40/7	—	—	—	40/7
Боровский	—	—	—	30/7	22/6	52/13	52/13
Валковский	130/27	10/3	140/30	—	—	—	140/30
Великобурлукский	—	—	—	47/11	29/7	76/18	76/18
Волчанский	—	—	—	116/36	66/20	182/56	182/56
Двуречанский	—	—	—	15/5	6/2	21/17	21/17
Дергачевский	48/12	—	48/12	—	—	—	48/12
Зачепиловский	—	—	—	—	48/12	48/12	48/12
Змиевской	34/9	—	34/9	157/43	—	157/43	191/52
Золочевский	64/16	12/3	76/19	—	—	—	76/19
Изюмский	—	—	—	90/22	286/67	376/89	376/89
Кегичевский	—	—	—	61/16	47/12	108/28	108/28
Красноградский	—	—	—	—	53/13	53/13	53/13
Краснокутский	—	132/33	132/33	—	—	—	132/33
Купянский	—	—	—	22/8	9/4	31/12	31/12
Лозовской	—	—	—	72/17	110/27	182/44	182/44
Нововодолажский	114/23	49/10	163/33	—	—	—	163/33
Первомайский	—	—	—	148/37	292/73	440/110	440/110
Сахновщанский	—	—	—	—	200/50	200/50	200/50
Харьковский	92/23	—	92/23	—	—	—	92/23
Печенежский	14/4	—	—	14/4	—	—	14/4
Шевченковский	—	—	—	98/27	125/35	223/62	223/62
Всего	496/114	243/56	739/170	928/242	1664/422	2592/664	3301/834

Примечание: * данные по Коломацкому и Чугуевскому районам отсутствуют.

Рысь (*Felis lynx* L., 1758). Вид распространен в Восточной Европе на юг до северных районов Волынской, Житомирской, Черниговской, Рязанской Пензенской обл., Мордовской и Татарской АССР, а также в Карпатах. Характерный обитатель леса, преимущественно тайги, отчасти смешанных и широколиственных лесов. В XIX веке встречалась во многих пунктах лесостепной зоны (Громов и др., 1963). А. Мигулин (1938) отмечал, что этот вид характерен для широколиственных лесов Киевской и Черниговской обл. Также в то время рысь встречалась в Житомирской обл. О встречах рыси в Харьковской области литературных данных нет. В связи с этим особое внимание заслуживает то, что в 1999 г. в Змиевском районе в браконьерскую петлю попала рысь. Ее обнаружил житель с. Гинеевка гр. Строгий. В настоящее время чучело находится в кафе с. Гинеевка. В течение года мы пытались выяснить, каким образом рысь попала в Харьковские леса, так как в XIX–XX веках регистраций рыси здесь не было. Известно, что рысь из Харьковского зоопарка не убегала, и нам не известно о том, что рысь содержали в неволе звероводы–любители. В конце 80-х было несколько устных сообщений о встрече рыси в Изюмских лесах, но этому никто не предал должного внимания (сообщениям не верили).

Степной хорек (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827) — один из типичных видов хищных млекопитающих степных экосистем. М. Воинственский с соавт. (1968) относят его к числу основных врагов сурка, а В. Абеленцев (1971) указывает, что хорек особенно опасен для сурков зимой и добывает молодых и взрослых особей во время спячки, прорывая в пробках нор отверстия. В то же время В. Тихвинский (1934) отмечает, что хорек как враг большого влияния на байбаков не оказывает. Хорь регулярно использует норы сурков под жилье. При отлове сурков для переселения нами отловлен степной хорек, но, несмотря на такое соседство, у семьи сурков до конца лета ни один сурчонок не пропал. На другой площадке в Шевченковском р-не нами обнаружен мертвый хорек, который находился непосредственно у норы степного сурка. Можно предположить, что, он погиб от укусов байбака, которого пытался добыть, и байбак выбросил его из норы. Интересный материал получен зимой 1998 г., когда были обнаружены прорытые хорьками норы в земляных пробках трех зимовочных нор степного сурка в Великобурлукском р-не. Весной ни один из 12 зимовавших там зверей не вышел на поверхность. Из этого следует, что они были съедены хорьками. Оценивая роль степного хорька в степных биоценозах, необходимо учитывать тот факт, что основной добычей хорьков в прошлом являлись суслики, обычные до 60-х годов в этих биотопах, но теперь здесь отсутствующие.

Литература

- Абеленцев В. И. Байбак на Украине // Фауна и экология грызунов. — М.: Изд-во МГУ, 1971. — Выпуск 5. — С. 217–233.
- Авдеев А., Токарский В. Распространение и численность волка на территории Харьковской и смежных областей // *Novitates Theriologicae*. — 2001. — Pars 4. — С. 34.
- Виленкин В. Л., Демченко М. А. Основные черты рельефа Харьковской области // Харьковская область: природа и хозяйство. — Харьков: Изд. ХГУ, 1971. — С. 18–30.
- Воинственский М. А., Кистяковский А. Б., Пархоменко В. В. и др. Итоги и перспективы акклиматизации охотничье-промысловых животных на Украине // Акклиматизация животных в СССР. — Алма-Ата, 1968. — С. 30.
- Громов И. М., Гуреев А. А., Новиков Г. А. и др. Млекопитающие фауны СССР. — М.; Л.: АН СССР, 1963. — С. 874–875.
- Демченко М. А. Гидрография Харьковской области // Харьковская область: природа и хозяйство. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1971. — С. 51–66.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР. — Київ: АН УРСР, 1938. — С. 200.
- Тихвинский В. И. Результаты стационарного изучения сурков в Волжско-Камской зональной охотничье-промысловой биологической станции. — Казань, 1934. — Выпуск 3. — С. 118–119.
- Токарский В., Авдеев А. Волк и человек на территории Харьковской области // *Novitates Theriologicae*. — 2001. — Pars 4. — С. 35.
- Чернай А. Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест. — Харьков, 1853. — Вып. 2. — С. 9.
- Чернай А. Очерк фауны Харьковской губернии // Протокол обыкновенного собрания Харьковского статистического комитета. — Харьков, 1866. — С. 16.

ВОВК НА КРАЙНЬОМУ СХОДІ УКРАЇНИ

Сергій ЖИЛА

Поліський природний заповідник (с. Селезівка, Житомирська обл.)

Популяція вовків на крайньому сході України є унікальною з багатьох причин. По-перше, неподалік від Луганської області на території Росії існує надзвичайно потужне репродуктивне ядро популяції вовка, і при послабленні переслідування вовка з боку людини чисельність вовка в Луганській області на північ від р. Сіверський Донець та у східній частині Харківської області різко зростає. По-друге, в зв'язку із наявністю перешкод для подальшого розселення тварин (р. Сіверський Донець, м. Харків, м. Білгород, урбанізована територія в Донецькій області та на півдні Луганської області) на крайньому сході України створюється значна концентрація вовків, що переселяються. По-третє, байрачні ліси, незважаючи на невисоку загальну лісистість території, дають велику кількість добре захищених місць для вовків. І, нарешті, в зв'язку з відсутністю достатньої кількості диких ратичних в природних ландшафтах популяція вовка в значній мірі синантропізована, вживає в їжу велику кількість кормів синантропного походження, дрібних ссавців (зайців, байбаків, мишей), через що взаємовідносини людини і вовка надзвичайно конфліктні, загострені.

Розміщення вовка на даній території дуже нерівномірне. Вовк нечисленний на урбанізованих територіях. Згідно анкетних даних в Донецькій області, особливо вздовж кордону з Дніпропетровською, Запорізькою і Харківською областями, можна чітко визначити території окремих вовчих зграй; і, навпаки, на півночі Луганської та сході Харківської областей встановити індивідуальні території окремих зграй неможливо.

На цій території можна лише впевнено вказати, що межі між окремими територіями зграй проходять уздовж густо заселених людиною річкових долин (рр. Деркул, Айдар, Красна, Оскіл, Сіверський Донець). Відмічені факти заходу сусідніх зграй вовків на чужу територію при переслідуванні здобичі або при появі великої кількості падла. Зграї, як і поодинокі вовки, тут роблять значні добові переходи, ретельно обстежуючи ймовірні місця викидання падла і околиці населених пунктів.

На жаль, крім свідочств мисливців-вовчатників і статистичних даних, а також вкрай невеликої інформації про заходи вовків на заповідні території, детальні наукові дослідження по вовку в данім регіоні практично відсутні.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗМІЩЕННЯ НІР ХИЖИХ ССАВЦІВ У ПРИРОДНОМУ ЯДРІ БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА «АСКАНІЯ-НОВА»

Ігор ПОЛІЩУК, Юрій РЕУТ

Біосферний заповідник «Асканія-Нова»

Polishchuk I., Reut Yu. Distribution patterns of burrows of carnivorous mammals in the natural core of Askania-Nova Biosphere Reserve.

Після націоналізації маєтку Фальц-Фейнів у 1919 р. і до 1965 р. на абсолютно заповідному режимі утримувалися дві невеликих ділянки: «Стара» (з 1898 р., 520 га) та «Успенівка» (з 1927 р., 1053 га). Решта площі (84 %) використовувалася як природне пасовище для сільськогосподарських тварин, диких копитних зоопарку та сінокіс. Починаючи з 1966 г., проходило виведення вівцеферм за межі цілини, площа і конфігурація природного ядра стабілізувалися, і нині воно представлено цілиною і старими перелогами, де вже відбулося відновлення корінної рослинності. Санітарне сінокосіння окремих ділянок проводиться з певною періодичністю. Між природним ядром і буферною зоною (агроценозом типового землекористування) існує чітка межа.

Нори лиса (*Vulpes vulpes* L.) і степового тхора (*Mustela eversmanni* Less.) картували на ділянках «Південна» і «Північна» протягом 1979–1998 рр., борсука (*Meles meles* L.) — з часу виявлення першої (1988–1998 рр.). На картосхемі відмічали усі нори незалежно від їх стану, як старі (які багато років вже не використовувалися), так і жилі, але більшість з них у тому чи іншому році досліджень були виводковими. Максимальна давність зареєстрованих лисячих нір на цілині, очевидно, відповідає термінам заповідання окремих масивів, оскільки в період інтенсивного господарчого використання природного ядра вони руйнувалися отарами овець, сінокісною й сінозбиральною технікою. З більшою певністю можна визначитися з поселеннями, розташованими на перелогах, бо площі орної землі були приєднані до цілини в 1965–1968 рр. (Веденьков, 1997).

Виводкові нори тхора добре помітні в період їх відвідування тваринами, але після розосередження виводку, як правило, повторно не заселялись. Крім того, нори на протипожежних смугах швидко руйнувались під час щорічного сінокосіння, тому багаторічного «накопичення» нір не відмічено. Нори борсука, якщо вони декілька років використовувалися твариною, мали великий об'єм викидів ґрунту, котрий може зберігатись невизначено тривалий час в умовах повного заповідання.

Найбільше скупчення лисячих нір виявлено навколо ділянки «Стара» та ближче до її межі. В центральній частині їх значно менше. Таким чином, щільність поселень визначалась не стільки факторами турбування, скільки відстанню до джерел корму, тобто населених пунктів, дендропарку та зоопарку.

Тваринницькі ферми, особливо свиноферми, забезпечували безперебійним харчуванням. Недбало зроблені скотомогильники «закритого» типу були цілком доступні для хижаків і до занепаду тваринництва у роки Перебудови радянського суспільства постачали поросят, черепи яких часто зустрічались біля нір та просто степом. «Утилізація» загиблх свійських тварин у приватних підсобних господарствах закінчувалася у кращому випадку, як виняток, прикопуванням трупів, а як правило, падло поповнювало смітники на околиці селищ.

Колонії граків (*Corvus frugilegus* L.), одна з яких особливо численна в дендропарку, також є потужним джерелом поживи. Так, на ділянці «Північна» є скупчення нір напроти урочища «Кролі», хоча населеного пункту поблизу немає. Таке само явище спостерігається і на ділянці «Південна» у південній, найширшій її частині. Шосейна дорога, котра розділяє обидві ділянки, до ліквідації деревних насаджень у 1999 р., де гніздилися боривітри, кібчики, сороки, граки та дрібні горобині, постачала збитими автотранспортом птахами.

Колонії бабака степового (*Marmota bobak* Müller) забезпечували і житлом і кормом. Якщо ж поблизу був ще й і населений пункт чи колонія граків, то лиси неодмінно використовували можливість поселитись саме тут. Цікаво відмітити, що в 76 кв. вони почергово заселяли нори покинутої бабаками колонії, і, таким чином, утворилося своєрідне «лисяче містечко». Найменша щільність нір виявилася у східній частині ділянки «Південна». Не дивлячись на наявність колоній бабаків на східному перелозі лиси уникали цієї території — мабуть позначалась віддаленість від населених пунктів.

Нори тхора степового концентрувалися, головним чином, уздовж шосейної дороги на протипожежних смугах, де ще зберігалися поселення ховраха малого (*Spermophilus pygmaeus*) або поблизу. На вигоні громадської худоби (одному з найбільших місць локалізації ховраха, котре межує з природним ядром) біля с. Асканія-Нова тхором 2 роки використовувалась одна і та ж сама нора.

На відміну від лиса, борсук хоч і селився на колоніях бабаків, але не наближався до населених пунктів, влаштовуючись у центральній частині заповідного масиву. Слід зазначити, що на ріллі, навіть в посівах багаторічних трав на богарі та у лісосуках в межах охоронної зони, нори згаданих вище хижих ссавців не зустрічались.

Цитована література

Веденьков Е. П. О восстановлении естественной растительности на юге степной Украины. — Аскания-Нова, 1997 — 39 с.

ХИЩНЫЕ МЛЕКОПИТАЮЩИЕ «ХОМУТОВСКОЙ СТЕПИ»

Владимир ТИМОШЕНКОВ

Український степний заповідник НАН України

«Хомутовская степь» — отделение Украинского степного природного заповедника площадью 1031 га, расположена в пределах Приазовской береговой равнины. Территория заповедника с востока на запад расчленена балками Климушанской, Брандтовской, Красным яром и их ответвлениями. Одной из естественных границ заповедника является р. Грузкой Еланчик, с неглубокой и слаботорасированной долиной. Растительность представлена участками разнотравно-типчачково-ковыльных степей, петрофитно-степных сообществ на каменистых склонах, участками кустарниковой степи, зарослями степных кустарников и луговыми участками. Древесно-кустарниковая растительность в заповеднике представлена разбросанными по степи низкорослыми деревьями, кустарниками и компактными зарослями терна, караганы и других видов кустарников. Наиболее выражен этот тип растительности в долине реки и по балкам.

Характеристика видов

Семейство Canidae представлено волком, лисицей, енотовидной собакой, а также бродячими собаками и волко-собачьими гибридами.

Волк (*Canis lupus*) на протяжении 1996–2001 гг. не регистрировался. С 1999 г. на территории заповедника регистрируются волко-собачьи гибриды (их автор узнает по нетипичному поведению, смелости в поведении с человеком, по не типичным для волка следам). В основном эти животные тяготеют к урочищам «Дальние терны», «Красный яр», балке Климушанская и абсолютно-заповедному участку. Численность стаи гибридов достигает 8 особей.

Посещают заповедную территорию и одичавшие собаки (*Canis familiaris*). В 1999 г. в заповеднике держалась стая из 5 особей.

Лисица обыкновенная (*Vulpes vulpes*) — самый многочисленный представитель хищных в заповеднике. Плотность поселения в 1998–2001 гг. продолжает оставаться высокой, и на территории заповедника отмечено 5 выводковых нор. Поскольку водные источники располагаются по периметру заповедника, данные животные равномерно используют все его пространство.

Енотовидная собака (*Nyctereutes procyonoides*) тяготеет к зарослям древесно-кустарниковой и околородной растительности в долине р. Грузкой Еланчик. Визуальные встречи животных этого вида отмечены у Центральной усадьбы заповедника, в уроч. «Кут» и в близлежащем с. Самсоново.

Семейство Mustelidae. В заповеднике отмечено обитание 6 видов.

Барсук (*Meles meles*) для заповедника является малочисленным видом. Следы животных нами отмечались на центральной дороге в заповеднике и в Тацинской балке, расположенной в охранный зоне заповедника. Визуально барсука регистрировали в балках Тацинская, Красный яр и в районе кургана. Вероятно, на территории заповедника обитают 1–2 семьи барсука.

Куница каменная (*Martes foina*) — редкий вид. Достоверно установлено обитание одной пары в строениях на Центральной усадьбе. Вид тяготеет к жилью человека, отмечены встречи куниц на кордоне заповедника.

Хори лесной (*Mustela putorius*) и степной (*M. eversmanni*). Информация крайне скудна. В 1996 г. самец лесного хоря, попавший в петлю, был найден мертвым у дороги. Периодически поступают сообщения о поимках местными жителями степного хоря в курятниках близлежащих сел. В 1996–1997 гг. в заповедник приносили мертвых особей лесного хоря, попавших в капканы, а в 2000 г. одна особь найдена мертвой в хозяйственном блоке заповедника. Вероятно, первый вид тяготеет к долине реки, а второй, являясь более обычным, — к степным участкам с наличием кустарников; оба вида заходят в села.

Ласка (*Mustela nivalis*) — обычный вид хищных заповедника, обитает во всех биотопах. Часто регистрируется по следам на дорогах в зимний период. Визуально отмечалась на Центральной усадьбе и в районе огородов. Иногда нам приносили погибших особей с кордона и Центральной усадьбы.

Перевязка (*Vormela peregusna*) является крайне редким обитателем заповедника. В 1999 г. нами трижды отмечены встречи перевязки в разных концах заповедника «Хомутовская степь»: на границе у двух курганов, на тропинке у большого кургана и в Климушанской балке.

Семейство Felidae представлено домашней кошкой (*Felis silvestris libica*). Данные животные проникают в степь из Центральной усадьбы заповедника и с. Самсоново, встречаясь во всех уголках заповедника. Объектами их охоты являются мелкие птицы, змеи (в т.ч. степная гадюка и медянка), прыткая ящерица, молодые зайчата, мелкие млекопитающие и крупные жуки.

Таким образом, территорию заповедника могут использовать 9 видов диких и 2 вида одомашненных хищных млекопитающих. Численность и плотность популяции только 3-х видов — ласки, лесного хоря и лисицы — мы считаем удовлетворительными, для остальных видов они являются крайне низкими.

Считаем необходимым снижение численности одичавших и бродячих собак и кошек на территории заповедника, поскольку они создают серьезную конкуренцию исконным обитателям степи.

ДО ТАКСОНОМІЇ ТА НОМЕНКЛАТУРИ КАЖАНІВ ТРИБИ MYOTINI ФАУНИ ЄВРОПИ

Ігор ЗАГОРОДНЮК

Інститут зоології ім. Івана Шмальгаузена (Київ)

Zagorodniuk I. Towards taxonomy and nomenclature of bat tribe Myotini in European fauna. — European Myotini includes 13 species, divided into 5 subgenus of the genus *Myotis*.

У світовій фауні нічні (Myotini) посідають особливе місце — це один з найбільших родів ссавців (до 100 видів), серед яких описано низку морфологічно близьких видів (Tsytulina, 2000; Helversen et al., 2001). Під *Myotis* у широкому розумінні за обсягом відповідає трибі Myotini Tate, 1942. Наразі склалася ясна тенденція до поділу нічних на 2 роди: великих (*Myotis* s. str.) і малих (*Leuconoe* s. lato). У стосунку до фауни України це дає практичну зручність: записи «*Myotis* sp.» у протоколах обліку кажанів стають значно інформативнішими.

Традиційне зведення всього різноманіття нічних (бл. 85 видів) до 4–8 підродів єдиного роду (Tate, 1941; Findley, 1992; Дзевєрин, 1998), що прийняте майже у всіх сучасних зведеннях (Corbet, 1978; Громов, Баранова, 1981; Koorman, 1993; Павлинов та ін., 1995), є не виправданим спрощенням ситуації і загалом базується на симплезіоморфіях (Загороднюк та ін., 1999). Одновимірний ряд мінливості нічних має вигляд “*Myotis–Paramyotis–Isotis–Selysius–Leuconoe*” і може бути поділений на кілька груп, при цьому «ліві» члени ряду мають більші відмінності один від одного та від середнього типу, ніж праві, що може бути пов’язано з особливостями прояву розмірно-залежних ознак (загалом в цьому ряду «ліві» види більші). Цей одномірний ряд може бути поділений дуже різними способами, і кожний з них має свої обґрунтування.

З точки зору автора можливі дві версії поділу триби Myotini, в обох випадках на дві групи. Одна з цих схем визначається розмірною компонентою і по суті тільки розмірно-залежними меристичними ознаками: на *Myotis* s. str. та *Leuconoe* s. lato та з деякими біологічними особливостями (зокрема, формування щільних зимових скупчень). Альтернативна схема пов’язана з «не розмірно залежними» ознаками і передбачає поділ триби на два роди: *Myotis* s. lato та *Leuconoe* s. str. У другому випадку ознаками виокремлення роду *Leuconoe* s. str. є такий набір ознак, як вільне від крилової болони плесно, відносно короткі вуха і вкорочений козелок, широкий череп і наявність параконів на верхніх кутніх зубах, а з екологічних ознак — полювання над водною поверхнею (очевидна апоморфія) і (менш надійна ознака) виразна осілість.

Автор на цей час дотримується першої схеми поділу триби: *Myotis* (s. str.) проти інших груп (*Leuconoe* s. lato) (Загороднюк, 1998, 2001):

Myotis Каур, 1829 — нічвид, або велика нічниця. Типовий рід для триби Myotini Tate, 1942 із родини Vespertilionidae Gray, 1821. Тип роду — *Vespertilio murinus* Schreber, 1774 (non Linnaeus, 1758; = *Vespertilio myotis* Borkhausen, 1797, = *Myotis myotis*). У широкому розумінні рід включає наступну групу, і їх разом поділяють на 4–9 підродів, з яких до *Myotis* (s. str.) тяжіють *Paramyotis* та *Isotus* (Дзевєрін, 1998; Findley, 1992). *Myotis* (s. str.) включає 2–4 види, з них у фауні регіону — 2 близьких види (Стрелков, 1972).

Leuconoe Boie, 1829 — нічниця, або нічниця-левкон. Звичайно включають у склад *Myotis* (s. l.) як групу з 3–8 підродів (Павлинов та ін., 1995). Типовий вид — *Vespertilio daubentonii* Kuhl, 1817. Ця група включає 70–90 видів; у фауні Європи — 10–11 видів, які відносять до 4 підродів — *Paramyotis* Bianchi, 1917 (1 вид), *Isotus* Kolenati, 1856 (2 види), *Selysius* Bonaparte, 1841 (4–5 видів), *Leuconoe* (s. str., 3 види) (Загороднюк, 1998).

Ця схема зручна з практичної точки зору, особливо при обліках кажанів на зимових сідалах, коли через недоступність тварин часто вдається ідентифікувати матеріал саме з такою точністю (великі і дрібні нічниці). Важливо відмітити, що в усіх визначниках поділ роду *Myotis* починається, як правило, з поділу нічниць на *Myotis* (s. str.) та *Myotis* (*Leuconoe* s. lato) (напр., Стрелков, 1963; Загороднюк та ін., 1999). Попри це, дотепер існує спротив колег у застосуванні дробної схеми класифікації (Koorman, 1993; І. Дзевєрін, особ. повід.).

Класифікація нічниць фауни України і суміжних країн може бути представлена наступним чином (порядок і назви надвидів і видів — за Загороднюк, 1998, з уточн. за: Лина, 1998; Benda, Tsytsulina, 2000; Helversen et al., 2001):

Рід *Myotis* Каур, 1829 — нічниця

Група *Myotis* (s. str.) — великі нічниці, або нічвиди

Підрід *Myotis* (s. str.) — великі нічниці, або нічвиди

Myotis blythii (Tomes, 1857) — нічниця гостровуха

Myotis myotis (Borkhausen, 1797) — нічниця велика

Група *Leuconoe* Boie, 1829 — малі нічниці, або левкони

Підрід *Paramyotis* Bianchi, 1917 — довговухі нічниці

Myotis (Paramyotis) bechsteinii (Kuhl, 1817) — нічниця довговуха

Підрід *Isotus* Kolenati, 1856 — війчасті нічниці

Myotis (Isotus) nattereri (Kuhl, 1817) — нічниця війчаста

Myotis (Isotus) schaubi (Kormos, 1934) — нічниця Шауба

Підрід *Selysius* Bonaparte, 1841 — селізієві нічниці

Myotis (Selysius) brandtii (Eversmann, 1845) — нічниця північна

Myotis (Selysius) aurascens (Kuzyakin, 1935) — нічниця степова

Myotis (Selysius) cf. “*ikonnikovi*” — нічниця «мала» (окремий вид?)

Myotis (Selysius) mystacinus (Kuhl, 1817) — нічниця вусата

Myotis (Selysius) emarginatus (Geoffroy, 1806) — нічниця триколірна

Підрід (рід?) *Leuconoe* (s. str.) — водяні нічниці

Myotis (Leuconoe) dasycneme (Boie, 1825) — нічниця ставкова

Myotis (Leuconoe) capaccinii (Bonaparte, 1837) — нічниця середземна

Myotis (Leuconoe) daubentonii (Kuhl, 1817) — нічниця водяна

Неоднорідність триби рано чи пізно буде визнана колегами, проте яка зі схем «переможе» — поки незрозуміло. Наразі цей рід залишається найбільшим за обсягом серед європейських кажанів і один з найбагатших за видовим обсягом серед ссавців загалом. Очевидно, що подальші зміни у таксономії позначатися на застосуванні українських назв, «запас» яких не такий вже й великий (нічніці, нічвиди, левкони). У кожному разі назву «нічніця» варто залишати за типовим родом *Myotis* s. str. та (у множині) за трибою загалом.

З наведеного переліку видів усі, окрім двох (*schaubi* та *capaccinii*), відомі у складі фауни України, проте визнання деяких з них розтяглося на роки. Це стосується надвиду «*myotis*» (статус *M. blythii*) і надвиду «*mystacinus*» (*M. «ikonnikovi»* — єдина вказівка 1950 р. (інший новий вид?), *M. brandtii* — перша вказівка 1998 р., *M. aurascens* — перша вказівка 2000 р.). Очевидно, що надвид «*mystacinus*» ще довгі роки демонструватиме таксономічні загадки.

Література

- Громов И. М., Баранова Г. И. (ред.). Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность). — Ленинград: Наука, 1981. — 456 с.
- Джеверин И. И. Одномерная схема фенетического разнообразия ночниц Палеарктики // Известия академии наук. Серия биологическая. — Москва, 1998. — № 2. — С. 258–265.
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи. Вип. 1).
- Загороднюк І., Постава Т., Волошин Б. В. Польовий визначник кажанів підземних порожнин Східної Європи. — Краків, Київ: Платан, 1999. — 43 с.
- Загороднюк І. Роди звірів східноєвропейської фауни та їх українські назви. Частина 1. Загальні положення. Комахоїдні, кажани та хижі // Збірник Національного науково-природничого музею НАН України. — 2001. — Вип. 1. — С. 113–131.
- Лина П. Научные названия европейских видов рукокрылых // Европейська ніч кажанів '98 в Україні / За ред. І. Загороднюка. — Київ, 1998. — С. 159–161. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Павлинов И. Я., Борисенко А. В., Крускоп С. В., Яхонтов Е. Л. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Часть II: Non-Rodentia. — 336 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Том 32).
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera — Рукокрылые // Громов И. М. и др. Млекопитающие фауны СССР. — Москва; Л-д: Изд-во АН СССР, 1963. — Часть 1. — С. 122–218.
- Стрелков П. П. Остроухие ночницы; распространение, географическая изменчивость, отличия от больших ночниц // Acta Theriologica. — 1972. — Vol. 17 (fasc. 28). — P. 355–379.
- Benda P., Tsytsulina K. Taxonomic revision of *Myotis mystacinus* group (Mammalia, Chiroptera) in the western Palearctic // Acta Societatis Zoologicae Bohemicae. — 2000. — Vol. 64, N 4. — P. 331–398.
- Corbet G. B. The mammals of the Palearctic region: a taxonomic review. — London, Ithaca: Cornell University Press, 1978. — 314 p.
- Findley J. S. Phenetic relationships among bats of the genus *Myotis* // Systematic zoology. — 1992. — Vol. 21, N 1. — P. 31–52.
- Helversen O., von, Heller K.-G., Mayer F. et al. Cryptic mammalian species: a new species of whiskered bat (*Myotis alcaethoe* n. sp.) in Europe // Naturwissenschaften. — 2001. — Vol. 88. — P. 217–223.
- Koopman K. F. Order Chiroptera // Wilson D. E., Reeder D.-A. (eds.). Mammal species of the World / 2nd ed. — Washington, London: Smithsonian Inst. Press, 1993. — P. 137–241.
- Tate G. H. H. A review of the genus *Myotis* of Eurasia // Bull. Amer. Mus. Nat. Hist. — 1941. — Vol. 78. — P. 537–565.

ЗИМОВІ ЗНАХІДКИ КАЖАНІВ НА КЕРЧЕНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Ярослав ПЕТРУШЕНКО, Олена ГОДЛЕВСЬКА

Міжнародний Соломонів університет; speleobat@mail.ru

Серед регіонів України, що характеризуються найбільшими показниками різноманіття тваринного світу, провідне місце займає Кримський півострів. Невід'ємним компонентом фауністичних угруповань Криму є рукокрилі. Хіроптерофауна Криму нараховує 18 видів. Однак більшість досліджень, що дозволяють нам характеризувати хіроптерофауну Криму, стосується гірської частини півострова. Територія степового Криму вивчена набагато менше.

Відомо, що одним з факторів успішного існування кажанів на певній території є наявність сховищ. Деякі степові райони Керченського півострова характеризуються наявністю підземних сховищ, що їх роль виконують багатокілометрові системи розгалужених каменоломень.

Дослідження 2001 р. дозволили отримати нові дані стосовно зимового населення кажанів штучних підземель Керченського півострова. Розглянуті каменоломні розроблялися з початку ХХ ст. з метою отримання будівельних матеріалів штольневим способом. Деякі системи характеризуються високою розгалуженістю і складаються іноді з трьох поверхів. Середня висота ходів Ак-Манайських каменоломень — близько 3 м; Каралавських — 5 м.

Огляди каменоломень проводилися 17–20 лютого 2001 року. Було оглянуто системи: Ак-Манайська і Каралавська. Оглянуто дві різні ділянки Ак-Манайської системи, що знаходяться на відстані 3 км одна від одної і відрізняються частотою відвідування. Сумарна довжина оглянутих ходів кожної ділянки 3 км. Загальна сума оглянутих ходів Каралавської системи складає близько 2 км.

Більшість знайдених тварин визначалась на відстані, не беручи кажанів в руки. Іноді для впевненості у ідентифікації кажан знімався з сідала та оглядався протягом мінімального відрізка часу (3 хв.).

Ак-Манайські каменоломні. Виявлено 5 видів: *R. ferrumequinum*, *Myotis blythii*, *Myotis mystacinus*, *Plecotus* cf. *austriacus*, *Nyctalus noctula*. *Каралавські каменоломні.* Виявлено 1 вид (*Myotis mystacinus*) і значні поклади гуано.

Система вапнякових каменоломень Керченського півострова є важливим місцем зимових сховищ кажанів. Однак, контроль за відвідуваннями місцевим населенням неможливий і єдиним виходом у справі збереження таких місцезнаходжень унікальної фауни є популяризація знань.

ВЛИЯНИЕ АНТРОПОГЕННОГО ФАКТОРА НА ЛЕТУЧИХ МЫШЕЙ В Г. ХАРЬКОВЕ

Александр ЗОРЯ

Харьковская областная санэпидстанция

Харьков; oooi@online.kharkiv.com

Летучие мыши — наиболее уязвимая группа млекопитающих, и популяции летучих мышей находятся в постоянном стрессе под действием практически всех возможных негативных факторов [4]. В то же время рукокрылые активно осваивают городской ландшафт и используют для своих убежищ городские постройки, в том числе многоэтажные здания. В прошлом столетии для Харьковской обл. указывали 12 [3] или 13 видов рукокрылых [2], сейчас список пополнен еще одним видом — *Pipistrellus kuhlii* [1], и всего в области отмечено 14 видов, многие из них отмечены в Харькове и его окрестностях.

Громадный город Харьков своим архитектурным комплексом привлекает летучих мышей. В этом отношении показательны здания, воздвигнутые 50–80 лет назад, в частности вокруг площади Свободы, где расположены высотные здания Харьковского государственного университета и ГОСПРОМ.

Нами, в здании ХНУ в период с 1976 по 1979 гг. все летучие мыши найдены между стекол оконных рам и определены как вечерница рыжая (*Nyctalus noctula* Schreber, 1774). По сообщению научного сотрудника музея Природы ХНУ В. П. Криволапова, за годы пополнения коллекций материалами из зданий ХНУ помимо рыжих вечерниц встречено 3 % других видов. В частности, в августе 2001 г. из 31 зверька, собранного на 6 этаже ХНУ, 30 особей идентифицированы как *Nyctalus noctula* и одна — как *Eptesicus serotinus*.

В разные годы нами в зданиях ХНУ и ГОСПРОМ найдено 14 рыжих вечерниц, что дает основания считать этот вид наиболее обычным в этих зданиях. В 1999–2000 гг. А. С. Влащенко (2001) нашел в ХНУ 400 летучих мышей этого же вида, и в августе 2001 г. этот же исследователь обнаружил примерно столько же зверей. Очевидно, в здании ХНУ имеет место ежегодная значительная гибель летучих мышей (чаще всего в междуоконных пространствах).

Многие годы научный сотрудник кафедры зоологии Т. Атемасова со студентами-энтузиастами ведет природоохранную работу в отношении летучих мышей. Благодаря их усилиям студентам и преподавателям известно, к кому обращаться в университете при обнаружении рукокрылых. Однако, исследователи не могут предупреждать гибель рукокрылых в зданиях.

При изучении ситуации с летучими мышами в ГОСПРОМ автором изучены пути проникновения летучих мышей, их численность, видовой состав. Проанализированы опросные данные за период 1990–2001 гг. До 1995 г. летучих мышей в здании отмечали очень редко и только в VI подъезде, на вершине которого сооружена телевизионная вышка. В 1995–96 гг. встречи также происходили в VI подъезде, но стали регулярными. В 1997–98 гг. летучих мышей отмечали уже в нескольких подъездах. В 1999–2001 гг. количество летучих мышей резко возросло, встречи стали круглогодичными, летучих мышей регистрировали в семи подъездах из 9-ти.

Исследования показали, что здания ГОСПРОМ посещали рыжие вечерницы. У 14 исследованных зверьков (в т. ч. 8 самцов и 2 самки), сняты морфометрические показатели. Вес 19,2–34,0 г (n=4), длина тела 63–76 мм (n=5), длина хвоста 43–50 мм (n = 10), длина предплечья 51–56 мм (n=14), длина стопы 10–13,5 мм (n=14), высота уха 16–18 мм (n=9), высота козелка 7–8 мм (n=9).

Ежегодная гибель летучих мышей в здании ГОСПРОМ составляет, очевидно, не менее 100 особей. Летучие мыши проникают в здание через коммуникационные шахты: со второй декады июня — единичные особи, а в августе-сентябре группы особей влетают в открытые окна и балконы, также обрекая себя на гибель. Другие виды рукокрылых в здании ГОСПРОМ не отмечены, но вполне реально встретить кожана позднего, нетопыря-карлика и нетопыря Куля, которых отмечали в других зданиях города. Таким образом, массовым видом в зданиях ХНУ и ГОСПРОМ, следует считать *Nyctalus noctula*.

Здание ГОСПРОМ представляет более уникальный полигон для охраны и изучения рукокрылых, чем здание ХНУ. Оно сооружено в 1925 г., обладает огромными объемами помещений и коммуникаций, летучих мышей отмечают в нем круглогодично, и они находят здесь подходящие для зимовки условия. Здесь возможно кольцевание и развертывание сети аудио- и видеодатчиков, что может открыть новые аспекты в биологии синантропных видов рукокрылых.

Благодарности. Выражаю искреннюю признательность всем тем, кто содействовал выполнению этой работы: главному государственному санитарному врачу Харьковской области И. С. Кратенко, директору ПЭП ГОСПРОМ Н. В. Чехунову и его сотрудникам, заведующей отдела особо опасных инфекций облСЭС Л. В. Ткаченко, рабиологу облСЭС Д. С. Обоскаловой, зоологам облСЭС Г. Е. Ткачу и В. А. Наглову.

1. Влащенко А. С. Материалы к фауне рукокрылых Харьковской области // Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть (Матеріали Всеукраїнської зоологічної конференції). — Кривий Ріг. “І.В.І.”, 2001. — С. 146–148.
2. Лисецкий А. С., Куниченко А. А. К фауне летучих мышей (Chiroptera) Харьковской области // Труды научно-исследовательского института биологии Харьковского государственного Университета имени А. М. Горького. — Харьков, 1952. — Т. 16. — С. 87–92.
3. Лисецкий А. С. Животный мир Харьковской области. — Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. — Вып. VIII, 1970. — С. 95–104.
4. Славці України під охороною Бернської конвенції / Під ред. І.В.Загороднюка. — Київ, 1999. — 224 с. — (Праці Теріологічної Школи, Вип. 2).

Частина 3. Хроніка та інформація

АННОТАЦИЯ НА КНИГУ «ЗАПОВЕДНАЯ ЛУГАНЩИНА»

Виталий ФОРОЩУК

Луганский природный заповедник НАН Украины

Борозенец В. А., Тихонюк П. С. Заповедная Луганщина. — Луганск: ОАО "ЛОТ", 2000. — 94 с., 24 листа с илл. УДК 502.4(477.61)

Каждому человеку дорога его «малая» Родина: там, где он или родился; или впервые был поражен величием матери-природы; или начал осознавать свое предназначение в этом мире. И кто сумел сохранить это чувство любви к своему краю и пронести его через всю свою жизнь, тот не зря ее прожил. Такими людьми и являются авторы этой книги, которая пронизана искренней любовью к родной природе. В этом можно убедиться, познакомившись с афоризмами о природе, которые привели авторы книги. Но красоту природы в повседневной суете своей жизни надо уметь видеть. Вот этому, в первую очередь, и учит эта книга непосвященного в красоту природы Луганщины читателя.

Книга посвящена описанию природно-заповедного фонда Луганщины, который обеспечивает охрану редких и исчезающих видов животных и растений, типичных и уникальных природных комплексов Луганской обл. Дана краткая история развития заповедного дела области. Охарактеризованы имеющиеся в области природоохранные объекты: заповедники, заказники, заповедные урочища и памятники природы, а также парки-памятники садово-паркового искусства. Описаны встречающиеся в области растения и животные, которые включены в списки Красной книги Украины (1994), поданы данные о растительных сообществах, занесенных в Зелёную книгу Украинской ССР. Приведены сведения о водных богатствах края и лесах поймы р. Северский Донец.

Книгу следует рассматривать как первый кадастр природно-заповедных территорий Луганской обл. Ранее подобные издания отсутствовали, а имеющиеся издания носили исключительно популярный характер и были посвящены отдельным заповедным территориям общегосударственного значения. Поэтому, научная направленность этого издания — его особенность и преимущество, что отличает от подобных книг краеведческого характера, вышедших ранее.

Издание хорошо проиллюстрировано рисунками, картами и фотографиями. Всего в книге представлено 210 фотографий и рисунков, 3 таблицы.

Книга «Заповедная Луганщина» рассчитана как на широкий круг читателей любителей природы, так и на учёных-специалистов.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТЕРИОФАУНЫ РЕГИОНА ЧЕРНОМОРСКОГО ЗАПОВЕДНИКА В XX ВЕКЕ (ОБЗОР ПУБЛИКАЦИЙ)

Зоя СЕЛЮНИНА

*Черноморский биосферный заповедник, ул. Лермонтова, 1, г. Голая Пристань
Херсонской области, 75600. E-mail: scirtopoda@mail.ru*

СЕЛЮНИНА З. Історія вивчення теріофауни регіону Чорноморського заповідника в XX столітті (огляд публікацій). — Вивчення фауни Причорномор'я почалося під час освоєння цих територій. Особливу увагу вчених ці території привернули на початку XX сторіччя. На протязі минулого століття було складено 5 анованих списків ссавців нашого регіону. Дослідження більшості авторів були присвячені вивченню окремих видів та їх поширенню, робіт з аналізу динаміки та теріокомплексів дуже мало. Але значна кількість опублікованих робіт надає можливість аналізувати зміни стану теріофауни регіону як природного так й антропогенного характеру. Наводиться список літературних джерел щодо ссавців регіону чорноморського біосферного заповідника із 125 найменувань.

Ключові слова: історія, регіон, ссавці, дослідження.

Selyunina Z. History of the study of mammal fauna in the region of the Black Sea Reserve in the XX century (review of publications). — Studying of fauna of Black Sea Coast has begun during development of these territories. These territories have involved especial attention of scientists in beginning XX of century. Within the last century 5 annotated lists of mammals of our region have been made. Researches of the majority of authors have been devoted studying of separate species and their distribution, under the analysis of dynamics and complexes of mammals it is not enough works. But the significant amount published works gives possibility to analyze condition change complexes of mammals in the region as natural and anthropogenous character. The list of references on mammals of region of the Black Sea biosphere reserve from 125 names is resulted.

Keywords: history, region, mammals, researches.

Изучение истории исследований и трансформации территории позволяет оценить современное состояние фаунистических комплексов, определить динамику их развития. Для успешного сохранения природных комплексов в целом и их отдельных структурных элементов необходимо различать изменения, проходящие под действием антропогенных и природных факторов. Изучение литературных, архивных материалов — обязательный этап организации мониторинга любой территории.

Долгое время степи на юге Украины были владениями небольшого числа кочевников. О животном мире этого региона сохранились лишь отрывочные данные у Геродота (VI книга «Истории»), «Поучении» Владимира Мономаха, в грамотах и донесениях XIV–XVII вв. (Кириков, 1959).

Более точные и подробные данные о зверях, обитающих в этих местах, стали поступать в конце XVIII и начале XIX в., когда началось освоение этих земель: сообщения Ф. Е. Фальц-Фейна, Страбона, Мейера, Кесслера (Кириков, 1959). Большое значение для исследования фауны имели работы по изучению ископаемых остатков (Пидопличко, 1951; Топачевский, Скорик, 1977, Рековец, 1994). По этим и другим свидетельствам на юге Украины долгое время водились дикий конь, кулан, тур, зубр, сайгак, которые в разное время исчезали с юга европейской части страны. Резко сократилась численность и ареал выдры, лесной куницы, барсука, исчез с юга Украины байбак, долгое время не встречались на этой территории кабан и волк (Сокур, 1961). Из видов млекопитающих, заселяющих юг Украины, 10 видов уничтожено непосредственно человеком, его хозяйственной деятельностью.

В XX веке фауну млекопитающих Нижнего Днестра и район заповедника изучали Браунер (1913, 1929), Мигулин (1927, 1938), Шарлемань (1929), Гептнер и другие. В 1929 году на территории созданных в 1927 году Приморских заповедников работала экспедиция Наркомзема и Укрнауки, в составе которой были А. Браунер, Н. Шарлемань и др.

В регионе Черноморского заповедника проводил исследования Я.П. Зубко (1940) — был составлен первый список видов млекопитающих для территории заповедника. В этом списке отсутствовали копытные животные: кабан еще не реакклиматизирован в этом районе, олень акклиматизирован гораздо позднее, численность косули, вероятно, находилась на крайне низком уровне.

Териологические исследования возобновились на территории заповедника в 1947 году.

Из многих попыток обогащения фауны зверей успешными оказались далеко не все. В начале 50-х годов научная работа в заповеднике активизировалась. В 1950 году были начаты работы по реакклиматизации сурка байбака. Под руководством М. И. Клименко на Потиевском участке было выпущено несколько особей сурка, но эксперимент не удался: весной ни одна особь не вышла из спячки. Вторая попытка акклиматизации этого грызуна была проведена в 1962 г. (работы проводились сотрудниками заповедника Сабиневским Б. В. и С. Ю. Милинским под руководством А. И. Гизенко).

В 1957 г. из Аскания-Нова завезены на территорию заповедника пятнистые олени (Гизенко, 1963) — это были потомки многочисленных и разнообразных гибридов Асканийского стада (в гибридизации участвовало около 10 видов и подвидов). Уже в 1962 г. на участках заповедника насчитывалось до 150 особей оленя, в 1973 г. на Соленоозерном участке учтено 400 голов. Такое увеличение числа крупных животных привело к негативным последствиям для колковых лесостепных биоценозов (Берестенников, 1978). Был начат планомерный отстрел этого животного и его численность в 1977 г. снизилась до 150 голов.

В 1957 г. проводили работы по акклиматизации дикого кролика. В 1978 г. на сопредельные с заповедником территории завезена белка-телеутка, которая с 1988 г. регулярно встречается на заповедных лесостепных участках.

В настоящее время виды, акклиматизированные и реакклиматизированные на юге Украины, составляет более 10 % териофауны (Селюнина, 1996): дикий кролик, сурок-байбак, ондатра, речной бобр, белка-телеутка, енотовидная собака, барсук, пятнистый и благородный олень, кабан, европейская косуля.

Работы по изучению малого суслика проводила Е. Г. Решетник в 1962–1963 гг. В научных целях было добыто 82 особи на Потиевском участке и прилежащих территориях. Были получены 1–2 особи гибрида малого и крапчатого суслика (погибли).

Исследования экологии и биологии видов-эндемиков — емуранчика и слепыша песчаного проводили А. И. Гизенко (1978, 1983, 1985 гг.). Н. С. Филипчук (1985), З. В. Селюнина (1986). Изучалась динамика численности, биотопическое распределение, питание этих видов. Емуранчик внесен в Красную Книгу Украины, а слепыш песчаный и в Красную Книгу СССР. К концу 90-х годов численности емуранчика на лесостепных участках заповедника — около 3-х тысяч особей, слепыша — около 10 тысяч особей (Селюнина, 1986).

В 1967 г. были опубликованы результаты исследования териофауны Черноморского заповедника. В. И. Абеленцев проводил исследования не только в пределах заповедника, но и на прилежащих территориях (Абеленцев, 1967). В списке, составленном этим автором: 6 видов насекомоядных, 10 видов рукокрылых, 10 видов кунных. Но, к сожалению, список Абеленцева ограничен лишь «полезной» териофауной. Более полный список млекопитающих заповедника и их распространения по участкам представлен А. И. Гизенко (1967). В списках заметны некоторые расхождения и несоответствия. Так, по списку В. И. Абеленцева бурозубка малая, бурозубка обыкновенная, кутора малая на участках заповедника отсутствует, но в списке А. И. Гизенко эти виды отмечены для лесостепных участков. Список Гизенко более полный по отрядам хищных и копытных. Список рукокрылых более достоверен у Абеленцева.

В период с 1967 по 1977 гг. на территории заповедника проводили териологические исследования не только сотрудники заповедника, но и сотрудники Института зоологии АН УССР и других организаций: ежегодно проводят работы на участках заповедника отделы особо опасных инфекций Николаевской и Херсонской областях санэпидстанций, результаты их работ способствовали инвентаризации и определению численности и состояния размножения мышевидных грызунов и землероек. Учеты копытных в заповеднике проводил в 1976 г. ст. научн. сотр. ИЗ АН УССР В. Крыжановский.

С 1963 года, с момента обнаружения на берегах Днепро-Бугского лимана ондатры, заповедник ведет тему по изучению этого вида (Берестенников, 1967, отчеты Д. С. Берестенникова за 1970, 1972, 1974 гг.). Экологию общественной полевки изучала сотрудник лаборатории охраны природы ИЗ АН УССР И. В. Рогатко (1978). Видовой состав грызунов заповедника исследовал преподаватель Херсонского педагогического института В. М. Издебский (1978).

В 1977 г. опубликован аннотированный список млекопитающих заповедника (Берестенников, 1977). Этот список включает 44 вида: 7 видов насекомоядных, 9 — рукокрылых, 1 зайцеобразных, 15 видов грызунов, 9 хищников, 3 вида

парнокопытных. В соответствии с этим списком, в териофауне заповедника произошли некоторые изменения: не обнаружено на участках заповедника следов хоря лесного, норка европейская и выдра стали исчезать в районе Днепробугского лимана, а на заповедных территориях встречи с этими животными не отмечены. К 1977 г. исчез с территории заповедника сурок байбак, которого дважды пытались акклиматизировать на Потиевском участке и на Ягорлыцком Куту. Хомяк обыкновенный, черная крыса, водяная полевка не обнаружены на заповедных участках. По сравнению со списком А. И. Гизенко (1967) увеличилось количество видов рукокрылых: появились двцветный кожан, усатая ночница. Сократился список хищных зверей. Появился новый вид копытных — кабан, отмечены единичные заходы лосей на территорию заповедника.

С 1978 г. по 1987 г. наблюдения за млекопитающими проводили сотрудники заповедника, Института зоологии АН УССР. Численность и распределение оленей изучал сотрудник Центральной лаборатории охраны природы В. Е. Присяжнюк (1978). Очень низкую численность степных мышовок в 1980 г. отметила М. И. Баскевич (ИЭМЭЖ, г. Москва). Комплексные исследования загрязнения заповедных биоценозов хлорорганическими соединениями проводила лаборатория охраны природы ИЗ АН УССР под руководством зав. лабораторией А. П. Федоренко. Среди объектов исследований были и мелкие млекопитающие: обыкновенный еж, обыкновенная полевка (1980).

В 1981 г. распространение и численность емуранчика и слепыша, занесенных в Красную Книгу УССР, изучала сотрудник лаборатории Н. С. Филипчук. В 1983 г. этим же вопросом занимался А. И. Гизенко (Гизенко, 1985). Численность и биотопическое распределение грызунов на участках Соленоозерном и Ягорлыцком Куту изучали сотрудники Отдела популяционной экологии ИЗ АН УССР под руководством И. Г. Емельянова.

В 1982 г. учет копытных и хищников проводил В. И. Крыжановский. Численность, питание обыкновенной лисицы изучала Л. С. Шевченко. В 1985 г. Отдел популяционной экологии ИЗАН изучал численность землероек на Соленоозерном участке (И. В. Жежерин), в 1986 году сотрудники отдела проводили инвентаризационные работы по мышевидным грызунам на Ивано-Рыбальчанском участке (О. А. Михалевич, И. Г. Емельянов, С. И. Золотухина).

На протяжении ряда лет на территории заповедника работала экспедиция отдела гельминтологии ИЗ АН УССР, в составе которой Л. А. Шарпило занималась гельминтофауной мелких млекопитающих. Фауну рукокрылых в 1988–1990 гг. изучала Е. Сологор (Луцкий университет).

По результатам этих и собственных исследований териофауны региона Черноморского заповедника автором в 1996 г. был опубликован последний аннотированный список млекопитающих (Селюнина, 1996).

Более подробные данные о млекопитающих левобережной части Северного Причерноморья можно найти в работах авторов в прилагаемом списке.

Литература по региону (териологическая)

- Абеленцев В. И. Полезные звери Черноморского заповедника и их охрана // Тез. докл. науч. конф., посв. 40-летию Черноморского госзаповедника АН УССР. — Киев, 1967. — С. 1–5.
- Аверін В. Г. Земляний засьць в Миколаївській окрузі // Радянський мисливець та рибалка. — 1928. — № 27.
- Ардамацкая Т. Б., Зелинская Л. М., Ющенко А. К., Уманец О. Ю. Черноморский заповедник ... // Заповедники Украины и Молдавии // Заповедники СССР. — Москва: Мысль, 1987. — С. 154–178.
- Ардамацкая Т. Б., Берестенников Д. С., Зелинская Л. М. Черноморский заповедник (Краеведческий очерк). — Симферополь: Таврия, 1976. — 86 с.
- Афанасьев Д. Я., Билык Г. И., Кистяковский А. Б., Котов М. И. Растительный и животный мир юга Украинской ССР и Северного Крыма. — Киев: Изд-во АН УССР, 1952.
- Барабаш-Никифоров І. І. Нариси фауни степової Наддніпрянщини (колишньої Катеринославщини). — Дніпропетровськ: Держ. вид-во України, 1928. — 137 с.
- Баскевич М. И. Особенности строения сперматозоидов мышовок и трех видов тушканчиков (Rodentia, Dipodidae) // Тушканчики фауны СССР. — Ташкент: Изд-во ФАН УзССР, 1988. — Вып. 2. — С. 13–16.
- Баскевич М. И. Итоги и перспективы применения комплексного подхода к изучению систематики мышовок // Актуальные проблемы морфологии и экологии высших позвоночных. — Москва, 1988. — Часть 1. — С. 272–287.
- Берестенников Д. С. Пятнистый олень в Черноморском заповеднике. Тезисы докладов научной конференции, посвященной 40-летию Черноморского госзаповедника АН УССР. — Киев, 1967. — С. 15–16.
- Берестенников Д. С. Экология популяции ондатры в Низовьях Днепра // Тез. докл. науч. конф. посвящ. 40-летию Черноморского заповедника АН УССР. — Київ: Наукова думка, 1967. — С. 13–16.
- Берестенников Д. С. Олень пятнистый в Черноморском госзаповеднике // Вестник зоологии. — 1968. — № 1.
- Берестенников Д. С. Сравнительная экология популяции ондатры Низовьев Днепра и лесостепи Зауралья. Автореферат канд. дис. ... канд. биол. наук. — Київ, 1970.
- Берестенников Д. С. Млекопитающие Черноморского заповедника // Вестник зоологии. — 1977. — № 2. — С. 12–17.
- Берестенников Д. С. Влияние пятнистых оленей на растительный покров и почву Соленоозерного участка // 50 лет Черноморскому государственному заповеднику. Материалы республиканского семинара-совещания. — Київ: Наукова думка, 1978. — С. 17–19.
- Браунер А. А. Программа для исследования жизни сусликов. — Херсон: Изд-во Херсон. губ. Земства, 1888. — С. 3–6.
- Браунер А. А. Степная или курганчиковая мышь // Записки Общества сельского хозяйства Южной России. — Одесса, 1899. — № 10.
- Браунер А. А. О млекопитающих Херсонской губернии // Газета "Юг". — 1899.
- Браунер А. А. О вредных и полезных животных Херсонской губернии. — Херсон, 1899.
- Браунер А. А. Систематические и зоогеографические заметки о тушканчике, сером суслике, байбаке и кроте // Записки крымского общества естествоиспытателей природы. — 1913. — 3. — С. 60–70.
- Браунер А. А. Сельскохозяйственная зоология. — Киев: Гос. изд-во Украины, 1923.
- Браунер А. А. Список млекопитающих Аскания-Нова // Сб. статей заповедника "Чапли". — 1928.
- Браунер А. А. Прошлое фауны Южной Украины // Природа и социалистическое хозяйство. — Москва, 1935 (6.7).
- Браунер А. А. По приморским и песчаным заповедникам Украины // Український мисливець та рибалка. — 1929. — № 10. — С. 10–26.
- Виноградов Б. С. Тушканчики // Фауна СССР / Млекопитающие. — Москва-Ленинград: изд-во АН СССР, 1937. — Т. 3. Вып. 4. — С. 101–166.

- Виноградов Б. С., Громов И. М. Грызуны фауны СССР. — Москва-Ленинград: изд-во АН СССР, 1952. — С.148–174.
- Виноградов В. Н. Оазисы в песках. — Одесса, 1970. — 208 с.
- Воинственский М. А., Кистяковский А. Б., Пархоменко В. В. и др. Итоги и перспективы акклиматизации охотничье-промысловых животных на Украине // Акклиматизация животных в СССР. Материалы конф. по акклиматизации животных в СССР. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. — С. 70–76.
- Волянський Б. Хом'як на Херсонщині // Вісник природознавства. — 1928. — № 3–4.
- Волянський Б. Замітка про фавну ссавців Одещини // Южная охота. — 1924. — № 2.
- Габимуль К. Критическое описание Таврической области по ее местонахождению и всем трем царствам природы. — Петербург, 1785. — 198 с.
- Гептнер В. Г. К познанию географической изменчивости Scirtopoda telum // Сб. тр. Зоол. музея Московского университета. — 1935. — 2. — С. 17–21.
- Гизенко А.И. Акклиматизация асканийского марала в Черноморском заповеднике // Акклиматизация животных в СССР, 10–15 мая, 1963. — Фрунзе: изд. АН Каз.ССР Алма-Ата, 1963. — С. 76.
- Гизенко А. И. Акклиматизация степного сурка в Черноморском госзаповеднике // Акклиматизация животных в СССР. 10–15 мая, 1963. — Фрунзе: Изд. АН Каз.ССР, Алма-Ата, 1963. — С. 76.
- Гизенко А. И. Фауна наземных млекопитающих Черноморского заповедника // Тезисы докл. науч. конф., посв. 40-летию Черноморского госзаповедника АН УССР. — Киев, 1967. — С. 20–23.
- Гизенко А. И., Берестенников Д. С. Ондатра. — Київ: Наукова думка, 1969.
- Гизенко А. И. Биология и динамика численности емуранчика // 50 лет Черноморскому государственному заповеднику. Материалы республиканского семинара-совещания. — Київ: Наукова думка, 1978. — С. 35–38.
- Гизенко А. И. Экология емуранчика на Украине // Вестник зоологии. — 1983. — № 1. — С. 53–57.
- Гизенко А. И. О численности песчаного слепыша и емуранчика на Украине // Вестник зоологии. — 1985. — № 1. — С. 84–85.
- Гордиенко И. И. Олешковские пески и биогеоценоотические связи в процессе их зарастания. — Киев: Наукова думка, 1969.
- Громов И. М. Антропогенная история современной фауны грызунов СССР (факты и некоторые проблемы исследований) // Зоол. журнал. — 1967. — Т. 46. Вып. 10. — С. 1566–1584.
- Гурский И. Г. Гибридизация волка с собакой в природе // Бюл. МОИП. Отд. биол. — 1975. — Т. 80. № 1. — С. 131–136.
- Гурский И. Г. Волк в северо-западном Причерноморье (участок обитания, структура популяции, размножение) // Бюл. МОИП. Отд. биол. — 1978. — Т. 83. Вып. 3.
- Гурский И. Г. Новые данные о численности волка и ее регуляции на Украине // Экология, поведение и управление популяциями волка // Сб. науч. трудов. — Москва, 1989. — С. 55–57.
- Дергунов Н. И. Дикая фауна Аскании // Аскания-Нова — степной заповедник Украины. — Москва: ГИЗ, 1924.
- Десятова-Шостенко Н. О. Ботанічні дослідження надморських заповідників коси Джарилгач, Тендери та островів Бабиного і Смаляного // Матеріали охорони природи на Україні. — 1928.
- Емельянова И. Ф. Распространение млекопитающих на территории Черноморского государственного заповедника // 50 лет Черноморскому государственному заповеднику. Матер. респ. семинара-совещания. — Київ: Наукова думка. — 1978. — С. 58–60.
- Загороднюк И. В. Таксономия и распространение серых полевок (Rodentiformes: Arvicolini) фауны Украины // Млекопитающие Украины. — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 63–76.
- Загороднюк И. В. Идентификация восточноевропейских форм *Sylvaeus sylvaticus* (Rodentia) и их географическое распространение // Вестник зоологии. — 1993. — Том 27, № 6. — С. 37–47.
- Загороднюк И. В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 1 // Вестник зоологии. — 1996. — № 1–2. — С. 28–45.
- Загороднюк И. В. Редкие виды бурозубок на территории Украины: легенды, факты, диагностика // Вестник зоологии. — 1996. — Том 30, № 6. — С. 53–69.

- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. В., Боевсков Г. Г., Зыков А. Е. Изменчивость и таксономический статус степных форм мышей рода *Sylvemus* (*falzfeini fulvipectus* — *hermonensis* — *arianus*) // Вестник зоологии. — 1997. — Том 31, № 5/6. — С. 37–56.
- Загороднюк І. В., Кондратенко О. В. *Sicista severtzovi* та близькі до неї форми гризунів в Україні: цитогенетичний та біогеографічний аналіз // Вестник зоологии. — 2000. — Suppl. 15. — С. 101–107.
- Загороднюк І. В., Тесленко С. В. Види-двійники надвида *Microtus arvalis* на Україні. Сообщение 1. Распространение *Microtus subarvalis* // Вестник зоологии. — 1986. — № 3. — С. 34–40.
- Зубко Я. П. Фауна ссавців Нижнього Дніпра // Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту. — Харків: Видання ХДПІ, 1940. — Т. 4. — С. 49–87.
- Иваненко И. Д. К вопросу об изменениях в животном населении степи под влиянием агрокультуры // Зоол. журнал. — 1938. — Т. 27. — Вып. 5.
- Иваненко І. Д. *Microtus socialis*, як основний компонент ценоза Присивашського степу // Наук. зап. Херсонського держ. педінституту. — 1940. — № 11.
- Иваненко И. Д. О байбаке в причерноморской степи Украины // Природа. — 1948. — № 11.
- Иванов А. Е., Матюк И. С., Миронов В. В. Пески и их освоение. — Москва: Изд-во сельскохозяйств. лит-ры, 1955. — 240 с.
- Издебский В. М. Грызуны Нижнего Приднепровья. Фауна, экология, практическое заселение. Автореф. дис. ... канд. биол. Наук. — Херсон, 1965.
- Издебский В. М. Материалы к экологии курганчиковой мыши // Тез. докл. науч. конф., посвящ. 40-летию Черноморского госзаповедника АН УССР. — Киев, 1967. — С. 37–41.
- Издебский В. М. Грызуны Черноморского государственного заповедника // 50 лет Черноморскому государственному заповеднику. Материалы республ. семинара-совещания. — Київ: Наукова думка, 1978. — С. 60–62.
- Кесслер К. Путешествие с зоологической целью к северному берегу Черного моря и в Крым в 1858 г. — Киев, 1860. — 248 с.
- Кириков С. В. Изменения животного мира в природных зонах СССР, степная зона, лесостепь. — Москва: Изд-во АН СССР. — 1959. — 175 с.
- Котенко Т. И., Селюнина З. В., Уманец О. Ю. Природный комплекс Казачелажерской арены Нижнеднепровских песков и проблемы его сохранения. Сообщение 1. Общая характеристика Казачелажерской арены // Заповідна справа в Україні. — Том 5. Вип. 1. — 1999. — С. 61–72.
- Котенко Т. И., Ардамацкая Т. Б., Селюнина З. В. и др. Биоразнообразие Джарылгача: современное состояние и пути сохранения / Под ред. Т. И. Котенко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко. — Киев: Вестник зоологии. Отд. вып. — 2000. — С. 82–93, 99–101.
- Лавренко Е. М. Пастбищная дигрессия на Нижнеднепровских песках в связи с задачами работ Алешковской опытной мелиоративной песчаной станции // Сельскохозяйственное опытное дело. — Харьков, 1927. — 3 (11).
- Лисецкий А. С. О формировании фауны грызунов юга Левобережной Украины в связи с орошением и лесонасаждением // Уч. зап. Харьковского гос. университета. — 1954. — Т. 3.
- Лисецкий А. С. Некоторые новые данные о распределении птиц и млекопитающих на Украине // Труды НИИ биологии и биол. ф-та Харьковского гос. университета. — 1959. — Т. 28.
- Лозан М. Н. Грызуны Молдавии. История становления фауны и экология рецентных видов. — Кишинев: Изд-во АН Молдавии. — 1970. — Том 1. — С. 120–125.
- Маяцкий Г. Б., Черняков Д. А., Уманец О. Ю., Селюнина З. В., Яремченко О. А. О необходимости расширения территории Черноморского биосферного заповедника // Оптимізація природно-заповідного фонду України. — Київ: Ін-т зоології НАН України, 1994. — Вип. 1. — С. 40–44.
- Межжерин С. В., Загороднюк И. В. Новый вид мышей рода *Apodemus* (Rodentia, Muridae) // Вестник зоологии. — 1989. — Том 23, № 4. — С. 55–59.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.

- Мигулин А. А. О зверях Херсонского округа // Украинський мисливець та рибалка. — 1929. — № 4. — С. 11–13.
- Мигулин А. А. Зоогеографическое районирование Украины на основании распространения млекопитающих // Украинський мисливець та рибалка. — 1929. — № 2–3.
- Мілютин М. Г. Про фауну звірів Дніпропетровщини // Украинський мисливець та рибалка. — 1929. — № 11–12. — С. 22–24.
- Назаренко Л. Ф., Гурский И. Г. Экологическая структура и территориальные связи популяций волка // Изученность ресурсов наземных позвоночных фауны Украины. Материалы респуб. коорд. совещ. по проблеме "Биологические основы освоения, преобразования и охраны животного мира" (29–31.01.1969). — Київ: Наукова думка, 1969. — С. 83–87.
- Наумов Г. Из экспедиции в район будущих приморских заповедников // Украинский охотник и рыболов. — 1926. — № 12.
- Наумов Н. П. Об особенностях стационарного распределения мышевидных грызунов на юге Украины // Зоол. журнал. — 1936. — Т. 15.
- Наумов Н. П. К вопросу о стационарном распределении мышевидных грызунов (Обыкновенной полевки — *Microtus arvalis* Pall., общественной полевки — *Microtus socialis* Pall., степной пеструшки *Lagurus lagurus* Pall., курганчиковой мыши — *Mus musculus* L.) // Учен. зап. Московского ун-та. — 1937. — Вып. 13.
- Огнев С. И. Млекопитающие Таврической губернии, преимущественно Крымского полуострова/ Грызуны. — Ч. 1 // Зап. Крымского об-ва естествоиспытателей. — 1915. — Том 5.
- Пачоский И. К. Краткий обзор врагов сельского хозяйства за весенний период // Юг. — 1902. — № 1210.
- Пачоский И. К. Объяснительный каталог естественно-исторического музея Херсонского губернского земства. — Херсон, 1906.
- Пачоский И. К. По пескам Днепровского уезда // Изв. Гос. степ. заповедника "Аскания-Нова". — Херсон, 1922. — 1.
- Пачоский И. К. По пескам Днепровского уезда // Изв. Гос. степ. заповедника "Аскания-Нова". — Херсон, 1923. — 2.
- Пегельман С. Г. Стационарное распределение и вредная деятельность малого суслика на Украине // Зоол. журнал. — 1955. — Т. 34. Вып. 5.
- Пиотровский А. И. К вопросу о происхождении Нижнеднепровских песков (предварительное сообщение) // Вісті Одеського сільгоспінституту. — Одеса, 1925–1926. — № 1.
- Підоплічко І. До вивчення копальних гризунів України // Украинський мисливець та рибалка. — 1929. — № 1. — С. 22–24.
- Підоплічко І. Підсумкові дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць Зоол. музею. — 1937. — № 19.
- Пидопличко И. История фауны степей // Животный мир СССР. Зона степей. — Москва, 1950. — Т. 3.
- Полищук И. К., Реут Ю. А. Состояние популяции большого тушканчика в Аскании-Нова // Тушканчики фауны СССР. — Москва, 1985. — Вып. 1. — С. 86–87.
- Полищук И. К. Редкие виды пресмыкающихся и млекопитающих заповедника "Аскания-Нова". — Аскания-Нова, 1998. — 15 с.
- Погребняк П. С. Нижнеднепровские пески и проблема их освоения // Природа. — 1953. — 8 (1).
- Присяжнюк В. Е., Юсупова И. У. Некоторые биохимические показатели состояния популяции пятнистого оленя в Черноморском заповеднике // Вестник зоологии. — 1979. — № 2. — С. 52–57.
- Присяжнюк В. Е. Методические подходы к проблеме унификации изучения морфологического статуса диких копытных на примере пятнистого оленя юга Украины // Экологические основы охраны животного мира. — Москва, 1982.
- Рековец Л. И. Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы. — Киев: Наукова думка, 1994. — 371 с.

- Решетник Е. Г. До систематики і географічного поширення сліпаків (Spalacidae) в УРСР // Збірник праць Зоол. музею АН УРСР. — № 23. — С. 3–21.
- Рогатко И. В. К экологии полевки общественной, обитающей в Черноморском государственном заповеднике // 50 лет Черноморскому государственному заповеднику. Материалы респ. семинара-совещания. — Київ: Наукова думка, 1978. — С. 132–134.
- Русіна Л. Ю., Фентисова Т. О., Селоніна З. В. Тваринний світ // Природа Херсонської області. Фізико-географічний нарис. — Херсон: Фітосоціоцентр, 1998. — С. 86–104.
- Русін М. Ю., Селоніна З. В., Русіна Л. Ю. Можливість використання полігонів у природоохоронній справі // Фальцфейнівські читання 2001. — Херсон: Терра, 2001. — С. 165–166.
- Сахно І. І. До вивчення фауни звірів і птахів полежахисних смуг Одеської і Миколаївської областей і впливу фауни на прилеглі поля // Збірник праць Зоол. музею УАН. — 1938. — № 21–22.
- Свіріденко П. О. Перетворення фауни ссавців на півдні України // Вісник АН УРСР. — 1953. — № 11.
- Селезнев Н. Г. Нові знахідки сліпунця // Укр. мисливець та рибалка. — 1928. — № 10.
- Селюнина З. В. Хищные млекопитающие Черноморского заповедника // Тез. IV Всесоюзного териологического съезда. — Москва, 1986. — Т. 3. — С. 22–24.
- Селюнина З. В. Грызуны лесостепных участков Черноморского заповедника // Тез. всесоюз. совещ. по проблемам кадастра и учета животного мира. — Москва, 1986. — Часть 2. — С. 386–387.
- Селюнина З. В. Биотопическое распределение хищных млекопитающих Черноморского заповедника и прилежащих территорий // Там же. — с. 250–251.
- Селюнина З. В. Слепыш песчаный в Черноморском заповеднике // Грызуны. Тез. VII Всесоюз. совещ. — Свердловск, 1988. — Ч. 2. — С. 47–48.
- Селюнина З. В., Уманец О. Ю. Влияние антропогенного изменения растительности Нижнеднепровских песков на увеличение численности кабана в Черноморском заповеднике. // Влияние антропогенной трансформации ландшафта на население наземных позвоночных животных. Тез. докл. Всесоюз. совещ. — Москва, 1987. — Часть 1. — С. 183.
- Селюнина З. В. К экологии емуранчика в Черноморском заповеднике // Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана. — Киев: Наукова думка, 1988. — С. 63–68.
- Селюнина З. В. Фауна копытных млекопитающих Черноморского заповедника // Тез. Всесоюз. совещ. по проблемам кадастра и учета животного мира. — Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1989. — С. 65.
- Селюнина З. В. Динамика численности песчаного слепыша и емуранчика на Украине // Экология мелких млекопитающих в заповедниках Украины. — Киев, 1990. — С. 30–36. — (Ин-т зоологии АН УССР / Препринт 90.21).
- Селюнина З. В. Видовое разнообразие, распределение по участкам, динамика численности млекопитающих Черноморского заповедника // Видовое разнообразие млекопитающих в некоторых экосистемах Украины. — Киев, 1992. — С. 34–51. — (Ин-т зоологии АНУ / Препринт 92.5).
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны (Dipodoidea) региона Черноморского заповедника // Заповедное дело в Украине. — Черновцы, 1995а. — Т. 1. — С. 23–28.
- Селюнина З. В., Сологор Е. А. К фауне рукокрылых Черноморского государственного биосферного заповедника АН Украины // Рукокрылые (Chiroptera). Матер. VI Совещ. стран СНГ по рукокрылым. — Худжанд, 1995. — С. 46–49.
- Селюнина З. В. Из истории акклиматизации зверей в Черноморском заповеднике // Проблемы заповедного дела / Матер. науч. конф. — Екатеринбург, 1996. — С. 190–192.
- Селюнина З. В. Млекопитающие. Позвоночные животные Черноморского биосферного заповедника (аннотированные списки видов) // Вестник зоологии. — 1996. — Отд. вып. 1. — С. 39–43.
- Селюнина З. В. Характеристика фаунистических комплексов Черноморского биосферного заповедника // Актуальні питання збереження і відновлення степових екосистем: Матер. міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю заповідання асканійського степу (Асканія-Нова, 21–23 травня 1998 р.). Ред. кол.: В. С. Гавриленко (відп. ред.) та ін. — Асканія-Нова, 1998. — С. 306–308.
- Селюнина З. В., Москаленко Ю. А. Сведения о питании обыкновенной лисицы в регионе Черноморского заповедника // Актуальні питання збереження і відновлення степових екосистем. Матер. міжнарод. наук. конф., присвяч. 100-річчю заповідання асканійського степу (Асканія-Нова, 21–23

- травня 1998 р.). Ред. кол.: В. С. Гавриленко (відп. ред.) та ін. — Асканія-Нова, 1998. — С. 309–311.
- Селонина З. В. Рукокрылые Черноморского биосферного заповедника // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 80–84. — (Праці Теріологічної Школи. Вип. 1).
- Селонина З. В. Многолетняя динамика численности землероек на лесостепных участках Черноморского заповедника // Збірник наукових праць. Вип. "Фальцфейновські читання". — Херсон: Айлант, 1999. — С. 143–146.
- Соболев С. С. Природа Нижнеднепровских песков // Научная конференция по освоению Нижнеднепровских песков. Тезисы докладов. — Харьков, 1960.
- Сокур І. Т. Замітка про птахів та ссавців лісних полезахисних смуг (Генічеського району) // Праці ХЗБІ. — Харків, 1940. — № 8–9.
- Сокур І. Т. Вплив молодих полезахисних лісосмуг на кількість і поведінку полівки степової (*Microtus socialis*) у прилеглих полях // Труды Ін-ту зоол. АН УРСР. — 1950. — Т. 3.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 84.
- Ткач В., Федорченко А. Находки нетопыря средиземноморского на юге Украины // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 150–152. — (Праці Теріологічної Школи. Випуск 1).
- Топачевський В. А. Пізньоплейстоценова та голоценові фауна ссавців сучасних алювіальних відкладів нижнього Дніпра // Труды Ін-ту зоол. АН УРСР. — Київ, 1957а. — Т. 14.
- Топачевський В. А. До вивчення хребетних фауни пізньопліоценових та ранньоантропоценових хребетних в древніх алювіальних відкладів півдня УРСР // Труды Ін-ту зоол. АН УРСР. — Київ: Ін-т зоології НАН України, 1957б. — Т. 14.
- Топачевський В. А., Скорик А. Ф. Грызуны раннетаманской фауны Тилигульского разреза. — Київ: Наукова думка, 1977. — 250 с.
- Топачевський В. А., Скорик А. Ф., Рековец Л. И. Древнейшие тушканчиковые подсемейства *Lophocricetinae* (Rodentia, Dipodidae) // Вестник зоологии. — 1984. — № 4. — С. 32–45.
- Удра И. Ф. Свидетели былых галерейных лесов в степной зоне Украины // Заповідна справа в Україні. — 1999. — Т. 5. Вип. 1. — С. 34–35.
- Шарлемань М. По заповідниках півдня України // Охорона пам'яток природи на Україні. — Харків, 1928. — 36. 2. — С. 1–15.
- Шарлемань М. Дещо про Надморські заповідники // Український мисливець та рибалка. — 1929. — № 2–3. — С. 9–11.

МОНОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ І ЗБІРКИ, ПРИСВЯЧЕНІ ТЕРІОФАУНІ УКРАЇНИ

Ігор ЗАГОРОДНЮК

ZAGORODNIUK I. Monographs and miscellanies devoted to the mammal fauna of Ukraine. — There are 61 separate issues deal with mammals of Ukraine, that were published during 222 years of research history, in 1780 to 2001. Data analysed in 4 periods: 1780–1899 (120 years, 6 issues), 1900–1949 (50 years, 10 issues), 1950–1979 (30 years, 25 issues), and 1980–2001 (22 years, 20 issues). Tempo of investigations and publications are decrease during all the time, and average period of publication of new separate issues changes from 20.0 years in first period (1780–1899) to 1.1 year in the last period (1980–2001).

Key words: mammological research, history of investigations, mammals of Ukraine.

У представленій нижче добірці розміщено бібліографічні описи найголовніших теріологічних праць, присвячених фауні України, опублікованих як окремі видання. Ця добірка включає дуже різні типи видань: керівництва і визначники, монографії та випуски із серії «Фауна України», збірки теріологічних конференцій і Праці теріологічної школи. Загалом тут зібрано інформацію про 61 видання, бібліографія яких подається у хронологічному порядку.

Темпи підготовки теріологічних видань в різні періоди розвитку української теріології суттєво в середньому складають 3,6 роки між двома суміжними виданнями. Упродовж історії розвитку досліджень ці темпи зростали — від 20 років до 1900 року до 1,1–1,2 роки після 1950 р. (табл. 1). З урахування практики нових теріологічних видань (зокрема, після започаткування серії «Праці теріологічної школи») ці темпи стануть меншими від 1,0 року на видання.

Особливістю розвитку теріологічного знання, як свідчить аналіз наведеного нижче списку праць, є постійне звуження тематики видань від загально-зоологічних, в яких теріофауна була лише частиною описів, до суто теріологічних видань, помітно звужених, у свою чергу, як за систематикою чи географією, так і основною тематикою текстів.

Період 1750–1899

Gabimul' K. Критическое описание Таврической области по ее местонахождению и всем трем царствам природы. — Петербург, 1785. — 198 с.

Pallas P. S. Zoographia Rosso-Asiatica. — Petropoli: Acad. Sci., 1811. — Т. 1. — 568 р.

Zawadzki A. Fauna der galizisch bukowinischen Wirbethiere. — Stuttgart: Schmeizerbarts Verlag., 1840. — 195 S. [Теріологічна частина: Zawadzki A. Säugetiere. Mammalia. Sssace: P. 13–35].

- Кесслер К. Ф.* Животные млекопитающія // Труды Коммисіи... для описанія губерній Киевского учебнаго округа — Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской. — Киевъ, 1851. — 88 с. — (Естественная исторія губерній Киевскаго учебнаго округа. Том 1: Зоологія. Часть систематическая).
- Чернай А.* Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест составленная, преимущественно по наблюдениям сделанным во время ученой экспедиции, совершенной в 1848 и 1849 годах. — Харьков: Университетская типография, 1853. — Вып. II. Фауна млекопитающих и птиц. — 44 с.
- Кесслер К.* Путешествие с зоологической целью к северному берегу Черного моря и в Крым в 1858 г. — Киев, 1860. — 248 с.

Таблиця 1. Обсяги і темпи видання теріологічних праць в Україні

Період розвитку	Кількість видань	Тривалість періоду	Періодичність виходу (років)
1780–1899	6	120	20,0
1900–1949	10	50	5,0
1950–1979	25	30	1,2
1980–2001	20	22	1,1
Загалом	61	222	3,6

Період 1900–1949

- Мигулін А. А.* Млекопитающие Харьковской губернии. — Харьков, 1917. — 74 с.
- Аверин В. Г.* Важнейшие вредители сельского хозяйства и меры борьбы с ними. — Харьков, 1919. — 142 с.
- Шарлемань М.* Звірі України. Короткий poradnik до визначання, збирання і спостерегання ссавців (Mammalia) України. — Київ: Всеукр. кооп. видавн. союз (Вукоопспілка), 1920. — 83 с.
- Браунер А. А.* Сельскохозяйственная зоология. — Киев: Гос. Изд-во Украины, 1923.
- Храневич В.* Ссавці Поділля. Огляд систематичний. — Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1925. — 31 с. — (Кабінет виучування Поділля. Вип. 4).
- Барабаш-Никифоров І. І.* Нариси фауни степової Наддніпрянщини (колишньої Катеринославщини). [Частина 1: Загальний огляд природи; частина 2: Фауна краю]. — Дніпропетровське: Держ. вид-во України, 1928. — 137 с.
- Мигулін О. О.* Визначник звірів України. — Харків: Держ. вид-во України, 1929. — 96 с.
- Підоплічка І. Г.* Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значення окремих груп в сільському господарстві. — Київ: Київська крайова с.-г. дослідна станція, 1930. — Вип. 63. — 81 с.
- Шарлемань М.* Матеріали до фауни звірів та птахів Чернігівської області. — Київ: Вид-во Укр. акад. наук, 1936. — 117 с.
- Мигулін О. О.* Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.

Період 1950–1979

- Гептнер В. Г. Морозова-Турова Л. Г., Цалкин В. И.* Вредные и полезные звери районов полезайных насаждений. — Москва: Изд-во МГУ, 1950. — 452 с.
- Корнєєв О. П.* Визначник звірів УРСР. — Київ: Радянська школа, 1952. — 216 с.
- Корнєєв А. П.* История промысла диких зверей на Украине. — Киев: Изд-во гос. ун-та, 1953. — 37 с.
- Татаринов К. А.* Звірі західних областей України (Матеріали до вивчення фауни Української РСР). — Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1956. — 188 с.
- Абелєнцев В. І., Підоплічко І. Г., Попов Б. М.* Загальна характеристика ссавців. Комахоїдні, кажани. — Київ: Наукова думка, 1956. — 448 с. — (Фауна України. Том 1, вип. 1).

- Калабухов Н. И.* Спячка животных. — (Издание 3-е, дополненное). — Харьков: Изд-во Харьковск. ун-та, 1956. — 268 с.
- Клейнберг С. Е.* Млекопитающие Черного и Азовского морей. Опыт биолого-промыслового исследования. — Москва: Изд-во АН СССР, 1956. — 288 с.
- Барабаш-Никифоров И. И.* Звери юго-восточной части Черноземного центра. — Воронеж, 1957. — 370 с.
- Кириков С. В.* Изменения животного мира в природных зонах СССР, степная зона, лесостепь. — Москва: Изд-во АН СССР. — 1959. — 175 с.
- Сокур І. Т.* Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Сокур І. Т.* Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН Української РСР, 1961. — 84 с.
- Громов И. М.* Ископаемые верхнечетвертичные грызуны предгорного Крыма. — Москва, 1961. — 190 с. — (Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. Вып. 27).
- Вишников Ф. Н.* Звери (дикие млекопитающие). — Симферополь: Крым, 1964. — 88 с.
- Корнєєв О. П.* Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Радянська школа, 1965. — 236 с.
- Топачевский В. А.* Насекомоядные и грызуны ногайской позднелипленовой фауны. — Київ: Наукова думка, 1965. — 164 с.
- Корнєєв О. П.* Борсук. — Київ: Урожай, 1967. — 80 с.
- Абеленцев В. І.* Куніцеві. — Київ: Наукова думка, 1968. — 280 с. — (Фауна України. Том 1, вип. 2).
- Берестеников Д. С. Гизенко А. П., Самош В. М.* Ондатра. — Киев: Наукова думка, 1969. — 90 с.
- Топачевский В. А.* Слепышовые (Spalacidae). — Ленинград: Наука, 1969. — 248 с. — (Фауна СССР. Том 3. Млекопитающие. Вып. 3).
- Калабухов Н. И.* Периодические (сезонные и годовые) изменения в организме грызунов. Их причины и последствия. — Ленинград: Наука (Ленинградское отделение), 1969. — 250 с.
- Гавриленко Н. И.* Позвоночные животные и урбанизация их в условиях города Полтавы. — Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1970. — 140 с.
- Топачевский В. А.* Грызуны таманского фаунистического комплекса Крыма. — Київ: Наукова думка, 1973. — 235 с.
- Татаринев К. А.* Фауна хребетних заходу України. — Львів: Вища школа, 1973. — 257 с.
- Турапин І. І.* Хутрово-промислові звірі та мисливські птахи Карпат. — Ужгород, 1975. — 176 с.
- Топачевский В. А., Скорик А. Ф.* Грызуны раннетаманской фауны Тилигульского разреза. — Київ: Наукова думка, 1977. — 250 с.

Період 1980–2001

Цей період відзначився формуванням Українського теріологічного товариства НАН України (з березня 1982 до вересня 1991 року — як відділення Все-союзного теріологічного товариства АН СРСР) та започаткуванням його спеціальних видань, у тому числі в серії «Праці теріологічної школи», перший випуск яких («Європейська ніч кажанів '98 в Україні») надруковано 1998 року.

- Рековец Л. И.* Микротеріофауна деснянсько-поднепровського позднього палеоліта. — Київ: Наукова думка, 1985. — 166 с.
- Топачевский В. А. (отв. ред.).* Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана: Сборник научных трудов / АН Украинской ССР. Институт зоологии. Украинское отделение Всесоюзного териологического общества. — Київ: Наукова думка, 1988. — 140 с.
- Топачевский В. А., Несин В. А.* Грызуны молдавского и хазарского фаунистических комплексов котловинского разреза. — Київ: Наукова думка, 1989. — 134 с.

- Лозан М. Н., Белик Л. И., Самарский С. Л. Сони (Gliridae) юго-запада СССР. — Кишинев, 1990. — 144 с.
- Панов Г. М. Бобры. — Киев, 1990. — 172 с.
- Мельник К. П., Клыков В. И. Локомоторный аппарат млекопитающих / Отв. ред. М. Ф. Ковтун / АН Украины. Институт зоологии. — Київ: Наукова думка, 1991. — 208 с.
- Межжерин В. А., Емельянов И. Г., Михалевич О. А. Комплексные подходы в изучении популяций мелких млекопитающих. — Київ: Наукова думка, 1991. — 204 с.
- Мажуга П. М., Житников А. Я., Ницевич Т. П. Развитие скелета конечностей у наземных позвоночных / Отв. ред. М. Ф. Ковтун. АН Украины / Институт зоологии. — Київ: Наукова думка, 1993.
- Топачевский В. А. (отв. ред.). Млекопитающие Украины: Сборник научных трудов / АН України. Институт зоології. — Київ: Наукова думка, 1993. — 168 с.
- Рековец Л. И. Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы. — Київ: Наукова думка, 1994. — 371 с.
- Бондаренко В. Д., Делеган І. В., Мазепа В. Г., Рудийшин М. П. Мисливські трофеї. — Київ: ІЗМН, 1996. — 104 с.
- Загороднюк І., Покинйчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997. — 60 с. — («Вісник зоології». Окремий випуск № 5).
- Загороднюк І. Теріологія (Методичні розробки за навчальним курсом). — Київ: МСУ, 1998. — 48 с.
- Полищук И. К. Редкие виды пресмыкающихся и млекопитающих заповедника "Аскания-Нова". — Аскания-Нова, 1998. — 15 с.
- Загороднюк І. (ред.). Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — 198 с. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. В. (ред.). Ссавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — 222 с. — (Праці Теріологічної школи, вип. 2; Серія «Каталог флори і фауни Бернської конвенції», вип. 2).
- Кінь Пржевальського (*Equus przewalskii* Pol., 1881): проблеми збереження та повернення в природу (Мат-ли VI Міжнар. симпоз.). — Київ, 1999. — 240 с. — (Додаток 11 до журналу «Вестник зоологии»).
- Татаринов К. А. Позднекайнозойские позвоночные запада Украины (местонахождения, систематика, палеоэкология). — Луцк, 2000. — 252 с.
- Загороднюк І. (ред.). Великі хижі ссавці України та прилеглих країн. — Київ, 2001. — 72 с. — (*Novitates Theriologicae*, pars 4).
- Дулицкий А. И. Биоразнообразие Крыма. Млекопитающие: история, состояние, охрана, перспективы. — Симферополь: СОНАТ, 2001. — 208 с.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ОХОРОНИ КАЖАНІВ (УЦОК)

Передмова

Кажани є однією з найбільш вразливих груп ссавців фауни України і Європи загалом. Наразі існує велика кількість природоохоронних ініціатив щодо моніторингу популяцій і охорони різних груп тварин, і кажани посідають окреме високу місце у них. В Україні ця група тварин є однією з найменш досліджених, проте, починаючи з першої Теріологічної школи (Рахів, 3–7 жовтня 1994 р.), їм приділяється постійна увага. 1995 року започатковано «УХЦ — Український Хіроптерологічний Центр» як одну з робочих мереж Теріологічної школи (у подальшому УЦОК — Український центр охорони кажанів).

Від V Школи (Гайдари, 28 вересня – 3 жовтня 1998 р.) Теріологічне товариство проводить щорічну акцію «Ніч Кажанів», яка проходить як у формі акцій з поширення знань, так і у формі круглих столів фахівців на щорічних теріологічних школах-семінарах. 2000 року товариством проведено «Семінар із визначення кажанів та локалізації їхніх сховищ за допомогою ультразвукових детекторів», який відбувся на біостанції «Ядути» Ніжинського педагогічного інституту 29 квітня – 4 травня 2000 р. Важливим кроком у цій царині стало приєднання України до Угоди про збереження кажанів у Європі (EUROBATS).

Для координації цих досліджень і акцій ініціативною групою колег з Інституту зоології НАНУ, Мінекології та Національного аграрного університету розроблено Положення про Український центр охорони кажанів (УЦОК), який діє як одна з робочих груп Українського теріологічного товариства НАНУ, і розроблене нами Положення про УЦОК затверджене Радою УТТ 5 травня 2001 р.

I. Загальні положення

1. Український Центр Охорони кажанів (УЦОК) діє у складі Українського теріологічного товариства НАНУ як одна з його секцій.
2. УЦОК є об'єднанням фахівців-зоологів, що активно працюють у галузі вивчення сучасного стану та розробки заходів з охорони кажанів.
3. Метою створення УЦОК є координація досліджень популяцій кажанів в Україні та їх узгодження з діючими міжнародними програмами та ініціативами.
4. Діяльність УЦОК підпорядковується діяльності УТТ, і в кінці кожного року УЦОК звітує перед Радою УТТ за свою діяльність у поточному році.

5. Консультативним органом УЦОК є Консультативний Комітет EUROBATs (Бонн), Центр Хіроптерологічної Інформації (Краків) та НК-РОК (Науково-Консультативна Рада з Охорони Кажанів) при Мінекоресурсів України.
6. Діяльність УЦОК висвітлюється в бюлетені УТТ *Novitates Theriologicae* (Теріологічні новини) та на щорічній Теріологічній школі.

II. Структура та напрямки діяльності УЦОК

7. УЦОК є координаційною радою, яка координує діяльність в галузі вивчення і охорони кажанів за такими напрямками:
- фундаментальні дослідження кажанів,
 - охорона кажанів заповідних територій,
 - діяльність детекторної мережі,
 - вивчення міграцій кажанів та кільцювання кажанів,
 - спелеобіологічні дослідження,
 - підготовка щорічної Національної доповіді,
 - поширення та популяризація знань про кажанів.
8. За кожним з названих у п. 7 напрямків закріплюється свій координатор, якого обирають на черговому засіданні УЦОК.
9. Поточною діяльністю УЦОК керують його голова та секретар, обрані радою координаторів напрямків та затверджені Радою УТТ.
10. Центральним осередком УЦОК є Інститут зоології НАНУ (Київ).
11. УЦОК активно співпрацює з усіма зоологами України, і його членом може стати кожний фахівець, який очолить існуючий напрямок або запропонує новий.

III. Особливі положення

12. Зміст цього документу можуть бути поновленим за підсумками їх обговорення на черговій Теріологічній Школі та засіданні Ради УТТ.

Укладено Ініціативною групою УЦОК 27.04.2001 року у складі:

І. Загороднюк, Я. Петрушенко, О. Годлевська, В. Тищенко

Затверджено Радою Теріологічного Товариства НАН України 05.05.2001 р.

Впорядкував І. ЗАГОРДНЮК

Положення про Ініціативну групу з питань вивчення і охорони популяцій дрібних ссавців «GLIS»

Учасники VIII Школи ухвалили рішення про створення Ініціативної групи з питань вивчення і охорони популяцій дрібних ссавців «GLIS»:

1. Створити ініціативну групу з вивчення дрібних ссавців (мікромамалій) у складі І. Загороднюк, А. Дулицький, І. Поліщук, О. Киселюк, Н. Товпинець, З. Селюніна, О. Кондратенко, задачами якої визначити наступні:

2. Координація діяльності зоологів у галузі вивчення мікромамалій, як однієї з головних і модельних груп тварин у всіх напрямках теріології;

3. Координація взаємозв'язку і обміну інформацією між санітарно-епідеміологічними станціями, природоохоронними установами, науковими і вищими навчальними закладами в галузі вивчення дрібних ссавців України, враховуючи їхнє господарське і медичне значення;

4. Забезпечення координації уніфікації методів обліку видового складу і чисельності дрібних ссавців, у тому числі розробка, адаптація і широке застосування заощадливих методів обліку;

5. Надання консультацій в галузі організації моніторингу мікромамалій, збору матеріалу та ідентифікації видів, проведення відповідних семінарів у рамках наступних теріологічних шкіл і конференцій.

Першими рішеннями засідання групи «GLIS» є наступні два:

1. Термін «мікромамалії» (дрібні ссавці) не пов'язаний з систематикою і їм позначати облікову групу малорозмірних наземних ссавців, яка облікується стандартними пастками малого розміру (пастки Геро, живоловки Шермана, ловчі циліндри) або при аналізі пелеток хижих птахів, і в цілому відповідає родині Soricidae (землерийки) і надродині Muroidea (мишовидні гризуни).

2. Прийняти за стандарт при проведенні кількісних обліків «мінімальну схему обліку мікромамалій», яку розроблено на попередніх школах, і рекомендувати опублікувати її в одному з фахових видань. Ця схема включає такі базові показники: 2 лінії по 25 пасток через 5 м з експозицією 2 доби.

Проект обговорено і прийнято Радою Школи у складі

І. Загороднюк, І. Зеніна, О. Киселюк, О. Кондратенко, В. Покин'ячереда, І. Поліщук за участю А. Дулицького та В. Наглова 17 травня 2001 року.

Впорядкували Олександр КОНДРАТЕНКО та Ігор ЗАГОРДНЮК

Положення про Координаційний центр з охорони великих хижих ссавців (група HELP)

Передмова

Популяції великих хижих ссавців, до яких відносяться вовк, рись та ведмідь, знаходяться у критичному стані в усіх куточках України і суміжних країн. Це вимагає розробки програм з їхнього моніторингу і охорони, що і спонукало товариство активізувати діяльність у цьому напрямку. Група HELP створена під час роботи V Теріологічної школи (Гайдари, 28 вересня – 3 жовтня 1998 р.). За основу документу взято схему організації Українського Центру Охорони Кажанів (УЦОК). Проект Положення обговорено на VII Теріошколі, присвяченій темі «Великі хижі ссавці України та прилеглих країн» (Поліський природний заповідник, 15–17 грудня 2000 р.) і затверджено VIII Теріологічною школою.

I. Загальні положення

1. Координаційний центр HELP з охорони великих хижих ссавців діє у складі Українського теріологічного товариства НАНУ як одна з його секцій.
2. КЦ HELP є об'єднанням фахівців-зоологів, що працюють у галузі вивчення сучасного стану популяцій великих хижих ссавців та розробки рекомендацій і заходів щодо їх охорони.
3. Метою створення КЦ HELP є координація досліджень популяцій великих хижих ссавців в Україні та їх узгодження з діючими міжнародними програмами та ініціативами.
4. Діяльність КЦГ HELP підпорядковується діяльності УТТ, і в кінці кожного року КЦ HELP звітує перед щорічним зібранням колег (на поточній теріошколі) або перед Радою УТТ за свою діяльність у поточному році.
5. Консультативним органом КЦ HELP на час його створення є група “Wilk” (Zaklad Badania Ssakow PAN, Беловежа), науковий відділ Кампінського національного парку (Кампінос) та Мінекоресурсів України.
6. Діяльність КЦ HELP висвітлюється в бюлетені УТТ “Теріологічні Новини” та на щорічній Теріологічній Школі.

II. Структура та напрямки діяльності КЦГ HELP

7. КЦГ HELP є координаційною радою, яка координує діяльність в галузі вивчення великих хижих ссавців за такими напрямками:

- моніторинг великих хижаків заповідних територій та розробка рекомендацій для збереження та відтворення популяцій великих хижих,
- впровадження радіотелеметричних досліджень,
- розробка та впровадження Національного Плану дій щодо збереження великих хижих,
- поширення та популяризація знань про великих хижих ссавців.

8. За кожним з названих напрямків закріплюється координатор, якого обирають на черговому засіданні КЦ HELP, Поточною діяльністю КЦ HELP керують його голова та секретар, обрані радою координаторів напрямків та затверджені Радою УТТ.

9. Центральним осередком Координаційного центру HELP є Зоологічний музей ім. Б. Дибовського Львівського національного університету ім. І. Франка, а базою проведення тренінгів з моніторингу хижих ссавців — Поліський природний заповідник.

10. КЦГ HELP активно співпрацює з усіма зоологами України, і його членом може стати кожний фахівець, який очолить існуючий напрямок або запропонує новий.

III. Особливі положення

11. Зміст цього документу можуть бути поновлений за підсумками його обговорення на черговій Теріологічній Школі та засіданні Ради УТТ.

Укладено Ініціативною групою HELP 27.04.2001 року у складі:

І. Дикий, І. Загороднюк, І. Делеган, С. Жила

Впорядкували Ігор ЗАГОРДНЮК та Ігор ДИКИЙ

ДІЯЛЬНІСТЬ СТАЦІОНАРУ З ВИВЧЕННЯ ВЕЛИКИХ ХИЖИХ НА БАЗІ ПОЛІСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА

Сергій ЖИЛА, Марина ШКВИРЯ

Поліський природний заповідник (Селезівка),

Міжнародний Соломонів університет (Київ)

Діяльність стаціонару з вивчення великих хижих започатковано у 2000 році на базі Поліського природного заповідника. В діяльності стаціонару, окрім наукових співробітників заповідника, беруть участь студенти з багатьох вузів України та Польщі. Об'єктами польових досліджень на стаціонарі є два види великих хижих — вовк (*Canis lupus*) і рись (*Lynx lynx*).

В зимовий період проводиться зимовий маршрутний облік хижаків за методикою Губаря, в літній період також відслідковуються маршрути тварин за їх слідами на піщаному ґрунті. Взимку 2000–2001 рр. здійснювалось тривале стеження за зграєю вовків (із 7 особин) та самця-одинака, а також за самицею рисі з выводком. Відслідковувались добові переходи тварин, збирався матеріал з екології хижаків: фіксували залишки здобичі, мітки і погребі, лежанки та інші сліди життєдіяльності. Зараз в Поліссі відновлюється популяція рисі. Нами розпочато детальні довготривалі дослідження рисей, організовано їх охорону. Паралельно збирається фото- та відеоматеріал про заповідник та, власне, великих хижих. Основна частина фото- і відеозйомок присвячена вовкам, дослідженням просторової та соціальної структури їх популяцій.

У грудні 2000 р. на базі Поліського природного заповідника проведено школу-семинар «Великі хижі савці України та прилеглих країн», присвячену вивченню екології та охорони великих хижих. У роботі семінарі брали участь як спеціалісти, так і студенти з України, Польщі й Білорусі¹. Останнім часом на базі Поліського заповідника створено еко клуб «Рись», метою якого є екопросвітна діяльність і практичні заходи з охорони великих хижих.

Стаціонар планує продовжити та розширити свою діяльність. Зокрема, буде продовжено мічення і стеження вовків і рисі. Зацікавлених до співпраці просимо звертатись до нас за адресою: 11122, Житомирська обл., Овруцький р-н, с. Селезівка, Поліський заповідник; тел.: 8–(04148)–63311.

¹ Докладніше про роботу Поліської школи-семинару див. попередній випуск Бюлетеню («НТ4»), в якому викладено всі робочі матеріали школи: програму, тези доповідей, звіт про роботу.

ПРО ОТРИМАННЯ ДОЗВОЛІВ НА НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ, ПОВ'ЯЗАНУ З ВИЛУЧЕННЯМ ДИКИХ ТВАРИН З ПРИРОДИ

Дослідники дикої фауни, які працюють на територіях природно-заповідного фонду, чи в районах поза такими територіями, біологічних стаціонарах, часто використовують такі підходи до вивчення диких тварин, які пов'язані з відловом тварин. Незалежно від того, використовуються прижиттєві методи досліджень (напр., відлов для мічення чи зняття біометричних даних з подальшим випуском тварин) чи проводиться вилов з вилученням тварин з природи (для збору колекційних зразків і взяття біологічних проб), дослідникам, як і будь-яким іншим громадянам України, не завадить знати і виконувати відповідні положення чинного законодавства України щодо використання диких тварин.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про тваринний світ» (1993) (далі – Закон) об'єктами тваринного світу є:

- хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) тварини в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), що перебувають у стані природної волі;
- частини диких тварин (роги, шкіра тощо);
- продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо);
- залишки викопних тварин;
- нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин.
- Об'єкти тваринного світу, а також місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, інші території, що є середовищем перебування об'єктів тваринного світу, підлягають охороні.

Відповідно до ст. 4 Закону дикі тварини, що перебувають в стані природної волі, а також інші об'єкти тваринного світу, що перебувають в межах територіальних і внутрішніх морських вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, водойм, що знаходяться на території більш ніж однієї області, державних мисливських угідь, територій природно-заповідного фонду України і лісів державного значення, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення.

Ст. 12 Закону вводить таке поняття, як *спеціальне використання об'єктів тваринного світу*. До спеціального використання належать усі види користування тваринним світом (за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням і таке інше) з природного середовища.

Спеціальне використання тваринного світу здійснюється лише за спеціальними дозволами, що видаються в порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України.

Таким чином, якщо досліднику під час свого дослідження доводиться вилучати диких тварин, навіть тимчасово, то таке вилучення з точки зору Закону відноситься до спеціального використання тваринного світу, і на цю діяльність має бути отриманий дозвіл.

Порядок спеціального використання диких тварин визначений Положенням про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10.08.92 № 459.

Більш детально такий порядок деталізується у Правилах видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення, затверджених наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України (Мінекобезпеки) від 26.05.99 № 115, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 09.09.99 р. за № 608/3901.

П. 1.3 Правил встановлює, що ці Правила є обов'язковими для підприємств, установ, організацій та громадян, які здійснюють спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних, естетичних, комерційних та інших передбачених законодавством цілях, а також з метою утримання і розведення диких тварин у неволі чи напіввільних умовах, отримання продуктів їх життєдіяльності, переселення диких тварин у нові місця перебування та регулювання їх чисельності.

Слід звернути увагу, що зазначені Правила не стосується видів, які занесені до Червоної книги України, а також тих, що перебувають у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення

Для науковців інтерес становитимуть розділ 2 Правил, який встановлює форму подання заявки на отримання дозволу та порядок її отримання, а також розділ 3 Правил, де наводиться порядок використання дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу.

Окрім того, важливо наголосити на той факт, що в процесі роботи і, зокрема, при проведенні обліків тварин, дослідники можуть мати справу з тваринами, що занесені до «Червоної книги України». Необхідно пам'ятати, що для отримання дозволу на спеціальне використання видів, занесених до Червоної книги України, слід керуватися Інструкцією про порядок видачі дозволів на добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, форм клопотання та бланків дозволів на таке добування, затвердженою наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища № 3 від 01.02.93, зареєстрованим в Міністерстві 12.02.93 за № 4.

Щоб отримати дозвіл на вилучення диких тварин з науковою метою в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, слід звернутися до Інструкції про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загально-

державного значення, затвердженої наказом Мінприроди від 12.03.93 № 19, зареєстрованим в Мін'юсті 26.03.93 за № 13.

Законом не передбачена плата за спеціальне використання диких тварин з в наукових, культурно-освітніх, виховних, естетичних цілях. Дозвіл та таке використання видається також безоплатно.

Потрібно мати на увазі, що процедура отримання дозволів може зайняти певний, іноді тривалий час, тому слід потурбуватись про своєчасне подання заявки.

Рекомендується також періодично перевіряти, чи не внесені зміни або чи не прийняті нові акти законодавства, що стосуються дозвільної діяльності в частині спеціального використання об'єктів тваринного світу.

Згадані у статті акти законодавства доступні у вільному доступі в Інтернеті на сайті Верховної Ради України в розділі «Законодавство України»:

<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

Підготував Володимир ДОМАШПНЕЦЬ,

Управління біоресурсів Міністерства екології та природних ресурсів України

ЗВІТ ПРО ШКОЛУ-СЕМІНАР «ССАВЦІ ВІДКРИТИХ ПРОСТОРІВ»

Школа-семінар «Ссавці відкритих просторів» проходила протягом одного тижня, 13–18 травня 2001 року, на базі заповідника «Провальський степ», що входить до складу Луганського природного заповідника НАН України. У роботі Школи взяли участь фахівці-зоологи, аспіранти та студенти з різних академічних, природоохоронних і навчальних установ України, Польщі та Білорусі. Організаторами школи виступили Луганський природний заповідник, Українське теріологічне товариство за підтримки Державного управління екології та природних ресурсів в Луганській області та Луганської обласної СЕС. Не рахуючи дні заїзду та від'їзду, власне школа проходила 4 дні, 14–17 травня 2001 р.

Особливістю цієї школи був час її проведення — весна, що за задумом організаторів і на радість учасників означало можливість побачити буяння степової рослинності і цвітіння степових рослин. Другою особливістю цієї школи була максимально повна забезпеченість побуту і робочих умов, а також видання збірки праць учасників школи за рахунок організаторів. Врешті, ця школа стала найбільш представницькою серед усіх дотепер проведених, як за географією, так і за кількістю учасників і гостей. Учасники школи були розміщені у таборі відпочинку «Королівські Скелі» в околицях Грушевської ділянки заповідника «Провальський степ», неподалік від с. Провалля. Саме тут — як у конференц-залі, так і в літньому холі відбувалися і сесійні засідання та Круглі столи.

У роботі школи взяли участь близько 65 фахівців, «учнів» і гостей школи з понад 30 організацій України, Росії і Білорусі. Зокрема, від НАН України на Школі були представлені Луганський природний заповідник, Чорноморський біосферний заповідник, Інститут зоології, Державний природознавчий музей, а також Інститут агроєкології і біотехнології УААН. Представництво природоохоронних організацій вищого ранку, окрім зазначених двох заповідників, охоплювало ще 8 організацій — Дніпровсько-Орельський природний заповідник, Центральнo-Чорноземний заповідник, Біосферний заповідник «Асканія-Нова», Національний парк «Прип'ятський», Карпатський національний природний парк, Карпатський біосферний заповідник, Канівський природний заповідник, а також Луганське відділення УТОП і Дитячий екологічний центр «Ірдинь».

Вища школа була представлена фахівцями з 10 університетів: Дніпропетровський, Донецький, Львівський і Харківський національні університети, Національний аграрний університет, Білоцерківський державний аграрний університет, Ніжинський і Сумський педагогічні університети. Традиційно на школі були представлені фахівці з санепідемслужби — Луганської і Харківської обласних СЕС і Кримської протичумної станції, а також природокористувачі (Хар-

ківська обласна Рада УТМР та Державне лісогосподарське об'єднання «Луганськліс»). Студентство представляли Міжнародний Соломонів університет (Київ), Харківський національний університет, Національний аграрний університет (Київ), Криворізький педагогічний університет, Луганський педагогічний університет, Київський національний університет ім. Шевченка.

Програма школи-семінару містила 10 основних сесій, екскурсію по Провальському степу і два польові заняття. Основна тематика була розділена за робочими днями і систематичними групами: перший день — мисливська фауна, другий — кажани, третій — комахоїдні і гризуни. Польові заняття стосувалися детекторних обліків кажанів та відловів дрібних ссавців канавками. Окрім того, проведено традиційні сесії і акції — «Ніч кажанів», інформаційний ярмарок, круглий стіл групи HELP та конкурс студентських наукових праць у галузі теріології. Власне робота школи почалася ще в перший день, коли заїзд, реєстрація і поселення учасників і гостей школи перейшли у засідання робочих груп, які узгоджували деталі програми і фактичне наповнення кожної з сесій.

У часі основні події школи розподілялися так:

День заїзду — 13 травня 2001 (неділя)

Тема дня: Заїзд та реєстрація учасників, вечір регіональних презентацій.

1 день роботи — 14 травня 2001 (понеділок)

Тема дня: Мисливські види ссавців та роль макротеріофауни у степових екосистемах.

- ◇ Урочисте відкриття. Вітання учасників семінару. 10.00–11.00.
- ◇ Мисливська фауна України та прилеглих країн. 11.00–13.00.
- ◇ Екскурсія на Грушевську ділянку заповідника Провальський степ. 14.00–17.00.
- ◇ Перегляд слайд-фільму про заповідні куточки Луганщини. З 20.00.

2 день роботи — 15 травня 2001 (вівторок)

Тема дня: Кажани фауни України та методи їх дослідження.

- ◇ Мисливська фауна (частина 2). 9.00–13.00.
- ◇ Особливості біології та екології кажанів фауни України. 14.00–19.00.
- ◇ Ніч кажанів 2001 в Україні. Демонстраційні детекторні обліки. 20.00–22.00.

3 день роботи — 16 травня 2001 (середа)

Тема дня: Мікротеріофауна відкритих типів екосистем.

- ◇ Екскурсія на Калинівську ділянку заповідника Провальський степ. 9.00–14.00.
- ◇ Дослідження комахоїдних і гризунів заповідних екосистем. 15.00–19.00.
- ◇ Інформаційний ярмарок. З 20.00.

4 день роботи — 17 травня 2001 (четвер)

Тема дня: Хижі ссавці України та суміжних країн.

- ◇ Сучасні напрямки досліджень хижих. Круглий стіл групи HELP. 9.00–13.00.
- ◇ Конкурс студентських наукових праць у галузі теріології 2001. 14.00–15.30.
- ◇ Підведення підсумків школи-семінару. 15.30–19.00.
- ◇ VIII Теріологічний бенкет. З 20.00.

День від'їзду — 18 травня 2001 (п'ятниця)

Вступна сесія вирізнялася не тільки щирими вітаннями від дирекції заповідника, обласного управління екології, організаторів і поважних гостей школи, але й спеціальними доповідями за основною темою школи, у тім числі «Історія теріологічних досліджень і сучасний стан теріофауни Провальського степу» (О. Кондратенко), «Степове теріофауністичне ядро Східної Європи та перспективи його збереження» (І. Загороднюк), «Про зміни списку видів ссавців, що охороняються в Україні» (А. Волох) та ін.

Спеціальні сесії були розподілені за об'єктами досліджень і проходили під головуванням відповідних фахівців (макрофауна — І. Дикий та А. Авдеев, кажани — І. Загороднюк і Я. Петрушенко, дрібні ссавців — О. Киселюк і О. Кондратенко). Огляди їх доповідей представлено ведучими сесій у поточному випуску «Теріологічного бюлетеню» (*Novitates Theriologicae*, pars 5). Загалом заслухано близько 50–60 доповідей і повідомлень. В рамках програми семінару відбувся вже традиційний інформаційний ярмарок, на якому майже кожний учасник розповів про одну-дві привезені ним новини щодо нових видань і публікацій, конференцій і семінарів та інших подій, важливих для теріологів.

Засідання робочих груп. Протягом школи у вечірні години різних днів відбулися три круглі столи, організовані ініціативними групами HELP (моніторинг і охорона великих хижих ссавців), GLIS (обліки і дослідження дрібних ссавців) та УЦОК (Український центр охорони кажанів). Всі три групи представили на обговорення і затвердження положення про засади їхньої діяльності і обговорили найбільш актуальні напрямки досліджень та інших форм активності (поширення знань, проведення спеціальних семінарів, обмін даними і узагальнення їх). Особливо великі і загалом конструктивні дискусії викликали питання узагальнення даних в документах типу «форма 2тп-мисливство» та проблема подвійних обліків (група HELP), достовірність даних при дистанційних обліках кажанів і потреби пошуку сховищ (УЦОК), обсяг «мінімальних схем обліку» при проведенні обліків дрібних ссавців пастко-лініями (GLIS). Усі ці ідеї запропоновано винести на обговорення колег у якості головної теми наступної теріошколи (запропоновано назву «Методики обліку теріофауни»).

Полеві заняття та екскурсії. Учасники семінару взяли участь у двох польових заняттях — «Обліки кажанів з використанням ультразвукових детекторів» та «Обліки дрібних ссавців канавко-лініями». Перше з них проведено активом групи УЦОК (І. Загороднюк, О. Годлевська, А. Влащенко, В. Тищенко, В. Покинйчереда та ін.) і протягом цього заняття (було 5 детекторів) було виявлено низку нових для Провальського степу видів, у тім числі *Myotis nattereri*, *Myotis daubentonii*, *Pipistrellus pipistrellus*, *P. pygmaeus*, *Nyctalus noctula*, *Eptesicus serotinus*, *Vespertilio murinus*. Це заняття наочно показало ефективність застосування нових дистанційних методик обліку фауни. Друге заняття проведене на Калинівській ділянці, де функціонує кілька великих ловчих канавок (організатори О. Кондратенко, В. Форощук, В. Мороз та ін.). Учасники семінару змогли ознайомитися з цією методикою обліку та познайомитися з деякими представниками степової мікротеріофауни, у тім числі хом'ячка сірого. Це заняття стало частиною великої і цікавої екскурсії Провальським степом.

Майстер-класи. В рамках сесії «Дрібні ссавці» харківськими колегами (О. Зоря, В. Наглов і Г. Ткач) проведено заняття з техніки безпеки при роботі з дрібними ссавцями, а О. Кондратенко з колегами організував заняття з виготовлення колекційних зразків дрібних ссавців (наповнені і плоскі тушки та черепи і оформлення етикеток). Відбувся і традиційний майстер-клас Сергія Гладкевича, який спільно з О. Вобленком розповів про розвиток фотографічної техніки та особливості її застосування для ведення фотодокументації і для створення якісних фотографій диких тварин. Це заняття ілюстроване цікавою фотовиставкою ніжинських колег.

Нові імена. Ця традиційна сесія проведена у останній день школи (ведучий Б. Кедров). Чи не вперше ця сесія пройшла за всіма правилами конкурсів, включаючи попереднє рецензування праць і вручення спеціальних грамот, що сталося як завдяки надзвичайно великій активності ведучого цієї сесії, так і заздалегідь продуманій схемі конкурсу і залученню в конкурсну комісію найбільш досвідчених колег, які керують в університетах дипломними проектами.

Ця остання сесія закінчилася вітаннями переможців, обговоренням проекту резолюції і пропозицій до неї і — врешті — веселим і пам'ятним Восьмим теріологічним бенкетом, на якому звучали слова подяки учасників за незабутню зустріч, пісні з різних куточків України і суміжних країн і виголошено урочисте запрошення від керівництва Львівського університету провести наступну зустріч на Львівщині, яке зачитав Ігор Дикий. Далі були пам'ятні фотосесії, українські пісні, польські, білоруські і російські пісні у виконанні теріологічних талантів, спогади подій школи і плани на майбутнє. Вранці 18 травня всі учасники семінару вирушили автобусами до Луганська. До зустрічі за рік.

Подяка. Від імені усіх учасників школи-семінару оргкомітет 8 теріологічної школи висловлює щиру подяку директору Луганського природного заповідника Віктору Борозенцю, теріологу заповідника Олександру Кондратенку, зоологу Луганської обласної СЕС Володимирі Кузнецову та всьому колективу заповідника за величезну допомогу в організації і проведенні семінару. Дякуємо всім учасникам семінару за активну участь у його роботі.

*голова оргкомітету VIII Теріологічної школи-семінару
Ігор ЗАГОРОДНЮК*

РЕЗОЛЮЦІЯ VIII ТЕРІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ-СЕМІНАРУ (13–18.05.2001)

Учасниками VIII Теріологічної школи-семінару, що мала назву «Ссавці відкритих просторів» і проходила в заповіднику «Провальський степ» 13–18 травня 2001 року, ухвалено наступну резолюцію.

1. Щодо розвитку досліджень у заповідниках. Визнати задовільним стан досліджень ссавців на природно-заповідних територіях, проте вважати необхідним розвиток сучасних методів прижиттєвого дослідження ссавців (радіотелеметрія, мічення, використання живоловок), а також розвиток досліджень, що базуються на непрямому спостереженні (розбір сов'язних пелеток, ультразвукова детекція, аналіз слідів життєдіяльності).

2. Щодо організації УЦОК. Вітати УЦОК з новим етапом у його організації і підтримати основні напрямки його діяльності. Затвердити ці напрямки і рекомендувати активу УЦОК включити їхній річний звіт у черговий випуск Бюлетеню. Підтримати проект УЦОК щодо видання зведення з міграцій кажанів, кадастру підземних сховищ та поновленої версії визначника. Відмітити значний прогрес у розвитку досліджень кажанів загалом та прижиттєвих методик їх дослідження, а також низки інших заходів природоохоронного спрямування.

3. Щодо групи «HELP». Затвердити в цілому задекларовані напрямки діяльності групи HELP і рекомендувати Раді УТТ підтримати ідею створення Інформаційного центру Групи на базі Поліського природного заповідника та Львівського національного університету. Визнати ефективною роботу Групи протягом останнього року (Школа з вивчення великих хижих, підготовка спеціального випуску бюлетеню «*Novitates Theriologicae*», функціонування Центру польових досліджень великих хижих ссавців).

4. Щодо групи «GLIS». Створити групу з моніторингу і охорони дрібних ссавців (мікромамалій) і затвердити положення про групу «GLIS», опублікувавши його у поточному випуску бюлетеню «*Novitates Theriologicae*». Серед інших важливих положень про діяльність цієї групи відмітити особливе значення положень про координацію досліджень та розробку уніфікованих схем обліку дрібних ссавців та широке впровадження у практику досліджень заощадливих методик обліку і аналізу мікротеріофауни.

5. Щодо Бюлетеню «Теріологічні новини». Визнати доцільним подальший випуск Бюлетеню у вигляді двох версій — експрес-інформації для учасників чергового теріологічного зібрання з включенням в нього основних матеріалів поточної Школи (препринт) та як кінцевої збірки матеріалів чергової школи або інших форм діяльності УТТ. Вважати за необхідне надання не менше ¼ обсягу Бюлетеня різноманітній інформації нестатейного типу (звіти, бібліографія, інформація про конференції). Докласти зусиль до переведення Бюлетеню в електронну форму з подальшою розробкою теріологічного сайту.

6. Щодо розвитку території Луганського заповідника. Вітати ініціативи ЛПЗ у розвитку території заповідника і включенні його у Національну екомережу. Визнати незадовільним розвиток території ЛПЗ з боку керівних органів області і республіки. Зазначити необхідність і визнати унікальну можливість суттєвого збільшення території ЛПЗ за рахунок включення до його складу прилеглих територій і створення нових заповідних ділянок. Відмітити нагальність досліджень просторового розподілу індикаторних видів степових ссавців (байбак, корсак, перегузня, тушкан тощо) з метою розробки заходів з охорони популяцій видів, що входять до степового фауністичного ядра.

7. Щодо студентських наукових праць. Подякувати студентам та їхнім керівникам за активну участь у конкурсі студентських наукових праць у галузі теріології 2001 року. Вручити пам'ятні грамоти і призи студентам за їхні успіхи у проведенні наукових досліджень. Подякувати керівнику молодіжної сесії Борису Кедрову за організацію конкурсу наукових праць.

8. Щодо організації 8-ї Теріологічної школи. Подякувати дирекції та науковому відділу Луганського природного заповідника та особисто Віктору Борозенцю та Олександрю Кондратенку за організацію робочих і побутових умов для учасників семінару, Л. Годлевській та Я. Петрушенку — за величезну допомогу у підготовці семінару, І. Загороднюку — за розробку програми і всіх документів семінару та проведення самого семінару.

9. Щодо планів наступних зібрань. Вітати пропозицію колективу кафедри зоології Львівського національного університету та його представника на цій школі Ігоря Дикого провести наступну школу на Львівщині, в природному заповіднику «Розточчя» восени 2002 року і ухвалити тему наступної школи — «Методики обліку теріофауни».

Впорядкували

Олександр КОНДРАТЕНКО та Ігор ЗАГОРОДНЮК

СПИСОК ТА АДРЕСИ УЧАСНИКІВ VIII ТЕРІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ (ПРОВАЛЛЯ, 2001)

Загалом у роботі семінару взяли участь 72 учасники. Нижче наведено перелік теріологів і офіційних гостей VIII Теріологічної школи (63 особи).

1. Оргкомітет

Боровик Євген — Заповідник «Стрільцівський степ», відділення ЛПЗ (с. Великоцьк)
Борозенець Віктор — Луганський природний заповідник НАН України (Станично-Луганське)
Годлевська Лена — Інститут зоології НАН України (Київ)
Загороднюк Ігор — Інститут зоології НАН України (Київ)
Кузнєцов Володимир — Луганська обласна СЕС (Луганськ)
Кондратенко Олександр — Луганський природний заповідник, Україна (Станично-Луганське)
Мороз Вадим — Заповідник «Провальський степ», (відділення ЛПЗ) (с. Провалля)
Петрушенко Ярослав — Інститут зоології НАН України (Київ)
Ушаков Олег — Заповідник «Провальський степ», (відділення ЛПЗ) (с. Провалля)
Форошук Віталій — Луганський природний заповідник НАНУ (Станично-Луганське)

2. Природоохоронні центри

(заповідники, національні парки, екоцентри)

Антонець Надія — Дніпровсько-Орільський природний заповідник (Дніпропетровськ)
Ветров Віталій — Луганське відділення УТОП (Луганськ)
Власов Андрій — Центральньо-Чорноземний заповідник (Курськ)
Гладкевич Сергій — Дитячий екологічний центр «Ірдинь» (Сміла)
Думенко Віталій — Біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Асканія-Нова)
Жила Сергій — Поліський природний заповідник (Селезівка)
Зеніна Інеса — Національний парк «Прип'ятський» (Туров Гомельської обл.)
Киселюк Олександр — Карпатський національний природний парк (Яремча)
Покин'ючерда Василь — Карпатський біосферний заповідник (Рахів)
Поліщук Ігор — Біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Асканія-Нова)
Ружіленко Надія — Канівський природний заповідник (Канів)
Селюніна Зоя — Чорноморський біосферний заповідник НАНУ (Гола Пристань)

3. Зоологічні центри

(освітні організації та академічні установи)

Вобленко Сергій — Ніжинський педагогічний університет (Ніжин)
Дикий Ігор — Львівський національний університет (кафедра зоології) (Львів)
Димань Тетяна — Білоцерківський державний аграрний університет (Біла Церква)
Земляний Олександр — Дніпропетровський національний університет, НДІ Біології
Кедров Борис — Ніжинський педагогічний університет (кафедра зоології) (Ніжин)
Кобинець Наталія — Державний природничий музей НАНУ (Львів)

Костенко Світлана — Інститут агроекології і біотехнології УААН (Київ)
Мельниченко Богдан — Донецький національний університет (Донецьк)
Мерзлікін Ігор — Сумський педагогічний університет (Суми)
Пилипенко Дмитро — Донецький національний університет (Донецьк)
Скоробогатов Євген — Харківський національний університет (каф. зоології) (Харків)
Суворкін Михайло — Дніпропетровський національний університет, НДІ Біології
Тищенко Володимир — Національний аграрний університет (кафедра загального лісівництва)
Токарський Віктор — Харківський національний університет (кафедра зоології) (Харків)
Шешурак Павло — Ніжинський педагогічний університет (зоологічний музей) (Ніжин)

4. Санепідемслужба та інші центри

Авдєєв Анатолій — Харківська обласна Рада УТМР (Харків)
Дулицький Альфред — Кримська протичумна станція (Сімферополь)
Зоря Олександр — Харківська обласна СЕС (Харків)
Копиленко Валерій — Державне лісогосподарське об'єднання «Луганськіліс»
Наглов Володимир — Харківська обл. СЕС (Харків)
Ткач Геннадій — Харківська обл. СЕС (Харків)

5. Студенти університетів

Байдак Олег — Міжнародний Соломонів університет (Київ)
Влащенко Антон — Харківський національний університет (біологічний факультет) (Харків)
Гармата Сергій — Національний аграрний університет (Лісогосподарський фак-т) (Київ)
Іщенко Олександр — Криворізький педагогічний університет (Кривий Ріг)
Колесніков Михайло — Луганський педагогічний університет (природничо-геогр. ф-т) (Луганськ)
Коновал Оксана — Міжнародний Соломонів університет (біологічний факультет) (Київ)
Корольова Дар'я — Міжнародний Соломонів університет (біологічний факультет) (Київ)
Куцоконь Юлія — Київський національний університет ім. Шевченка (Київ)
Морозовська Ірина — Міжнародний Соломонів університет (біологічний факультет) (Київ)
Негода Вадим — Київський національний університет ім. Шевченка (біологічний факультет) (Київ)
Сапронова Ліна — Харківський національний університет (біологічний факультет) (Харків)
Соловйова Тетяна — Луганський педагогічний університет (прир.-геогр. факультет) (Луганськ)
Фоменко Тетяна — Харківський національний університет (біологічний факультет) (Харків)

6. Гості Школи-семінару та спостерігачі

Єненко Олександр — Державне управління екології та природних ресурсів Луганської обл.
Кошель Віктор — Державне управління екології та природних ресурсів Луганської обл.
Матус Анатолій — Державна адміністрація м. Свердловська
Москвитин Геннадій — Інспекція екології та природних ресурсів м. Свердловська
Савченко Анатолій — Державне управління екології та природних ресурсів Луганської обл.
Сорока Владислав — Державне управління екології та природних ресурсів Луганської обл.
Черних Світлана — Луганська обласна рада Товариства охорони природи
Шмальц Олександр — Державна адміністрація м. Свердловська

Впорядкував Ігор ЗАГОРОДНЮК

Р. С. Нижче представлено декілька фотографій з учасниками семінару, люб'язно наданих О. Зорею та О. Годлевською.

На вокзалі в останній день Провальської школи (частина поїхала раніше).

Стоять: Оксана Ралко, Олександр Зоря, Володимир Кузнецов, Олександр Киселюк, Надія Ружіленко, Надія Антонєць, Антон Влащенко, Наталка Черемних, Богдан Мельниченко, Павло Шешурак, Тетяна Соловйова, Сергій Гармата, Ірина Морозовська, [?], Дар'я Корольова, Олександр Іщенко (?), Юлія Куцоконь, Інна Зеніна, Віктор Токарський, Галина Харченко, Оксана Коновал, Віталій Думенко, Ярослав Петрушенко, Михайло Суворкін, Володимир Наглов, Альфред Дулицький; сидять: Вадим Негода, Василь Покин'єчереда, Олег Байдак, Кравченко Марина, Борис Кедров, Ігор Дикий, Михайло Колесніков, Ігор Загороднюк, Євген Скоробогатов, Олександр Земляний, Дмитро Пилипенко; лежить: Ігор Мерзлікін; фотографує: Володимир Тищенко.

Учасники V Теріологічної школи біля садиби заповідника «Провальський степ» перед екскурсією на степові ділянки Провалля.

стоять: Надія Антонєць, Вадим Негода, Олександр Зоря, Юлія Куцоконь, Ралко Оксана, Павло Шешурак, Оксана Коновал, Наталка Кобинєць, Світлана Костенко, [?], Михайло Колесніков, Надія Ружіленко, Тетяна Димань, Володимир Тищенко, Олександр Земляний, Олег Байдак, Віктор Токарський, Дмитро Пилипенко, Олександр Вобленко; сидять: Євген Скоробогатов, Ірина Морозовська, Дар'я Корольова, Галина Харченко, Сергій Гармата, Тетяна Соловйова, Ігор Мерзлікін, Кравченко Марина, Олександр Іщенко (?), Ярослав Петрушенко, Геннадій Ткач, Володимир Кузнецов, Антон Влащенко.

Одна з екскурсійних груп «школярів» у Провальському степу:

стоять: Євген Скоробогатов, Андрій Власов (?), Сергій Гладкевич, Олександр Вобленко, Антон Влащенко, Анатолій Авдєєв, Світлана Костенко, Тетяна Димань, Ігор Загороднюк, Альфред Дулицький, Богдан Мельниченко, Надія Ружіленко, Інєса Зєніна, Дмитро Пилипенко, Олександр Кисєлюк; сидять: Олександр Земляний, Володимир Наглов, Ярослав Петрушенко, Борис Кедров, Віктор Токарський, Ігор Мерзлікін, Тетяна Соловійова, Євген Боровик, Олександр Кондратенко, Кравченко Марина, Наталка Кобинець, Олександр Іщенко, Михайло Колєсніков, Володимир Кузнєцов.

Одна з екскурсійних груп «школярів» у Провальському степу:

стоять: Кравченко Марина, Анатолій Авдєєв, Світлана Костенко, Тетяна Димань, Альфред Дулицький, Надія Ружіленко, Віталій Думєнко, Тетяна Соловійова, Олександр Кисєлюк, Михайло Колєсніков, Ігор Поліщук; сидять: Євген Скоробогатов, Борис Кедров, Олександр Земляний, Антон Влащенко, Ігор Мерзлікін, Віктор Токарський, Ярослав Петрушенко, Євген Боровик, Олександр Кондратенко, Наталка Кобинець, Ігор Загороднюк, Олександр Іщенко, Володимир Кузнєцов.

Ссавці відкритих просторів

(за редакцією Ігоря Загороднюка)

**Випуск № 5 Бюлетеню *Теріологічні новини*
(*Novitates Theriologicae*, pars 5)**

**Українського теріологічного товариства
НАН України**

Ухвалено до друку 29.11.2005. Наклад 100 прим.

Умовних друк. аркушів 5,2. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Друк з макету, підготовленого Українським теріологічним товариством

Інформація про випуски *Novitates Theriologicae* у 2000–2005 роках

Цей цикл видань Теріологічного товариства станом на 2005 рік включає 6 випусків. Всі вони впорядковані й підготовлені за редакцією І. Загороднюка.

- Pars 1 Теріологія в Україні 2000: крок у нове століття. — Київ: Українське теріологічне товариство, 2000. — 12 с. — (Серія: *Novitates Theriologicae*. Pars 1).
Theriology on Ukraine 2000: step into the new age. Kyiv, Ukrainian Theriological Society, 2000. 12 pp. (Series: *Novitates Theriologicae*. Pars 1).
- Pars 2 Використання ультразвукових детекторів у дослідженнях кажанів (Матеріали детекторного семінару в Ядутах 30 квітня – 3 травня 2000 року). Київ: Українське теріологічне товариство, 2000. 58 с. (Серія: *Novitates Theriologicae*. Pars 2).
The use of ultrasonic detectors in bat research (Proceedings of the detector workshop held in Yaduty on 30 April to 3 May 2000). Ukrainian Theriological Society, Kyiv, 2000. 58 pp. (Series: *Novitates Theriologicae*. Pars 2).
- Pars 3 Кажани Карпатського регіону (Матеріали III Міжнародної конференції 8–12 вересня 2000 р., Рахів). Київ, Рахів, Краків: Українське теріологічне товариство, 2003. 96 с. (Серія: *Novitates Theriologicae*. Pars 3).
Bats of the Carpathian Region (Proceedings of the III International Conference, 8–12 September 2000 in Rakhiv). Kyiv, Rakhiv, Krakow, Ukrainian Theriological Society, 2003. 96 pp. (Series: *Novitates Theriologicae*. Pars 3).
- Pars 4 Великі хижі ссавці України та прилеглих країн (Матеріали Школи-семінару, Поліський природний заповідник, 15–17 грудня 2000). Київ: Українське теріологічне товариство, 2001. 72 с. (Серія: *Novitates Theriologicae*. Pars 4).
Large carnivore mammals of Ukraine and adjacent countries. Kyiv, Ukrainian Theriological Society, 2001. 72 pp. (Series: *Novitates Theriologicae*. Pars 4).
- Pars 5 Ссавці відкритих просторів (Матеріали VIII Теріошколи). Київ, Луганськ: Українське теріологічне товариство, 2005. 96 с. (Серія: *Novitates Theriologicae*. Pars 5). (це видання).
Mammals of Open Areas (Proceedings of VIII Theriological School). Kyiv, Luhansk, Ukrainian Theriological Society, 2005. 96 pp. (Series: *Novitates Theriologicae*. Pars 5).
- Pars 6 Міграційний статус кажанів в Україні. Київ: Українське теріологічне товариство, 2001. 172 с. (Серія: *Novitates Theriologicae*. Pars 6).
Migratory Status of Bats in Ukraine. Kyiv, Ukrainian Theriological Society, 2001. 172 pp. (Series: *Novitates Theriologicae*. Pars 6).